

N
7810
S5
1891

ST. BERNULPHUS-GILDE

UTRECHT.

VERSLAG 1891.

S^T. **B**ERNULPHUS-**G**ILDE

UTRECHT.

VERSLAG 1891.

Aan de Gildebroeders.

Ter verklaring of, zoo men wil, ter verontschuldiging van het zoo laat verschijnen van het verslag over het jaar 1891 een enkel woord.

De verraderlijke influenza doemde den gildebroeder, die het bericht over de kunstreis zoude schrijven, maanden lang tot werkeloosheid, en geen der overige leden der Commissie vond toen den tijd, zijne taak over te nemen. Er was dus force majeure in het spel.

Het lang vergeefs ingewachte verslag verschijnt thans vóór de gildereis van het loopende jaar; het volgende zal of nog wel gelijktijdig of na eenige weken het licht zien en o. a. de volledige lijst der leden bevatten.

De Commissie vertrouwt, dat haar streven om den druk rijker te illustreeren, bijval zal vinden en betuigt haar oprechten dank aan den Heer RICHARD TEPE, thans lid van het Gilde, die als amateur-photographe de kunstreis van het jaar 1891 mede maakte en ons daardoor in staat stelde van verschillende kunstwerken, die wij zagen, oorspronkelijke lichtdrukken te leveren.

Ten slotte nog eene wellicht onbescheiden vraag: Zoude niet nog menig gildebroeder onze jaarlijksche verslagen met passende bijdragen kunnen verrijken?

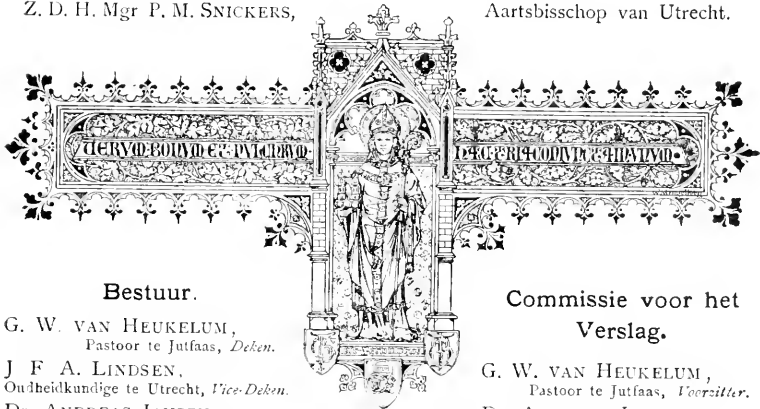
De Commissie voor het Verslag.

Juni 1893.

BESCHERMHEER:

Z. D. H. Mgr P. M. SNICKERS,

Aartsbisschop van Utrecht.

Bestuur.

G. W. VAN HEUKELUM,
Pastoor te Jutfaas, *Deken.*

J. F. A. LINDSEN,
Oudheidkundige te Utrecht, *Vice-Deken.*

Dr. ANDREAS JANSEN,
Professor te Rijsenburg, *1^e Secretaris.*

J. H. BROM,
Goudsmid te Utrecht, *2^e Secretaris.*

L. FOCK,
Kapelaan te Utrecht, *Penningmeester.*

T. H. KORTENHORST,
Pastoor te Abcoude, *Raadslid.*

W. MENGELBERG,
Beeldhouwer te Utrecht, *Raadslid.*

Commissie voor het Verslag.

G. W. VAN HEUKELUM,
Pastoor te Jutfaas, *Voorzitter.*

Dr. ANDREAS JANSEN,
Professor te Rijsenburg, *Secretaris.*

M. H. RADEMAKER,
Kapelaan te Arnhem.

ALFRED TEPE,
Architect te Rijsenburg.

W. MENGELBERG,
Beeldhouwer te Utrecht.

J. H. BROM,
Goudsmid te Utrecht.

Bestuur van het Aartsbisschoppelijk Museum.

G. W. VAN HEUKELUM, Pastoor te Jutfaas, *Directeur.*

J. F. A. LINDSEN, Oudheidkundige te Utrecht, *Conservator.*

T. H. KORTENHORST, Pastoor te Abcoude,

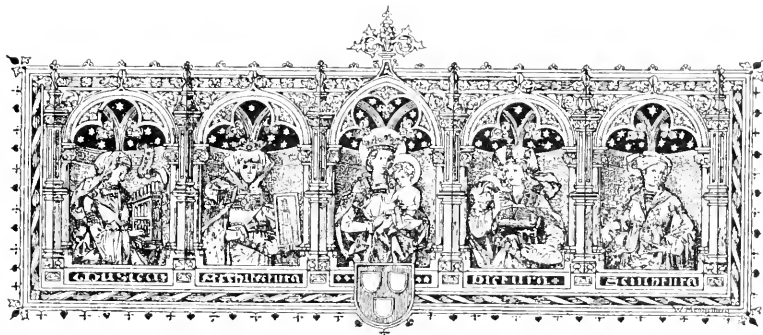
H. VAN DE WETERING, Pastoor van Hilversum, } *Secretarissen.*

Dr. A. C. M. SCHAEPMAN, Secretaris van het Aartsbisdom, *Bibliothecaris.*

VERGADERINGEN

VAN HET

S^T. BERNULPHUS-GILDE.

VERGADERING VAN 12 FEBRUARI 1891.

NA goedkeuring van de notulen der vorige zitting houdt de Deken overeenkomstig een vroeger gegeven belofte een hoogst leerzame voordracht over *het polychromeeren van kerken*. Spreker had in het vooruitzicht weldra zijn eigen kerk te moeten polychromeeren, veel over het onderwerp nagedacht, en wenschte vooral zijn gedachten te uiten voor de beschildering van baksteenkerken, die gelijk de zijne van binnen bepleisterd zijn. Vooraf echter deed hij uitkomen, hoe de polychromie rekening dient te houden met stijl en inrichting van het gebouw, met klimaat en licht der landstreek. Wegens de intensiteit van het licht hebben de kerken in het Zuiden meestal kleine vensters en bieden daarbij groote, weinig of niet gebroken muurvlakken ter beschildering. In onze kerken daarentegen, in de gothische vooral, worden de muren, zoowel door groote vensters als door andere architectonische geleidingen gebroken en bieden daarom minder plaats en gelegenheid voor tafereelen en beeldengroepen. Dezen vinden een geschikte plaats in de gebrande vensters en komen daar door het binnendringend licht tot hun volle recht.

Tot zijn eigenlijk onderwerp komend uit de Deken als zijn overtuiging, dat bij de beschildering van bepleisterde kerken, gebouwd in den stijl der vijftiende eeuw, de indruk van de kalkbepleistering niet mag worden weggenomen. De grondtoon der vlakken moet derhalve de kalkkleur blijven of die nabijkomen. De gewenschte breking verkrijge men — bij sobere polychromie — doordat men eenvoudig de architectonische lijnen en banden in levendige maar weinige kleuren tinte; wensch men rijker beschildering, dan kan men buitendien de vakken met banden omlijsten en de gewelfkappen van ornamenten voorzien, echter steeds in dier voege, dat de grondtoon — de kalkkleur — bewaard blijve. Dat ook onze vaders in het geloof en de kunst hunne kerken en kapellen op zoodanige wijze beschilderden, en met het gewenschte succes, deed spreker door talrijke voorbeelden blijken. Hij toonde verschillende afbeeldingen van oude gepolychromeerde heiligdommen, van inheemsche en uitheemsche, en wees als op een juweel van beschildering op de Bourgondische kapel te Antwerpen.

De Deken wil thans niet nader spreken over de polychromische beschildering van het priesterkoor, maar wensch nog even zijn denkbeelden te uiten en die van zijn medebroeders te vernemen over het bezigen van sommige populair symbolische voorstellingen ter decoratie van het schip der kerk. Spreker verklaart, groote voorliefde te koesteren voor voorstellingen van de vier jaargetijden en van de vier menschelijke leeftijden en vindt het zeer prijzenswaardig, dat de Heer Mengelberg ze toepaste bij zijn ontwerp voor de deuren van den Keuschen dom. Of het echter aanbeveling verdient, minder algemeen bekende en minder begrijpelijke symbolen uit de middeleeuwen over te nemen? De Deken dacht hierbij voornamelijk aan de tien dieren, welke in de middeleeuwen golden als symbolen voor de tien opeenvolgende decaden van het menschelijk leven — geitje, kalf, stier, leeuw, vos, wolf, hond, kater, ezel, gans. — Vallen van velen dezer, inzonderheid van de eersten, juistheid en duidelijkheid niet te miskennen, naar het tertium comparationis in de minder vliende symbolen voor de hoogere decaden moet men heden ten dage raden. Zeker openbaart zich in de geheele reeks de humoristische geest der middeleeuwen, van welke de spreker geenszins wars is. Hij zoude daarom geneigd zijn, bij beschildering van zijn kerk genoemde voorstellingen b.v. in de gewelfkappen te gebruiken, indien het hem of zijn medebroeders mocht gelukken, door historisch onderzoek het tertium comparationis terug te vinden, hetwelk volgens middeleeuwsche opvatting de grondslag was van de voor ons niet meer duidelijke zinnebeelden.

De met tintelende humor verdedigde conclusie van den Deken bleef niet geheel zonder tegenspraak. Onder anderen merkte Dr. Jansen op, dat men bij het decooreeren van kerken niet mocht terugvallen in de fout, welke men gedurende het Romaansche tijdvak veelal beging, toen de symboliek zich althans voor de groote menigte al te diepzinnig, al te hieratisch betoonde. Ook mocht men, naar sprekers gevoelen, niet uit het oog verliezen, dat de punten van gelijkenis, welke aan de

hier bedoelde symbolen ten grondslag liggen, waarschijnlijk voor een goed deel berusten op voorstellingen omtrent het dierenleven, welke door de moderne natuurkennis opgeruimd of geheel vergeten zijn. Ook al gelukte het, die punten van vergelijking terug te vinden; toch zouden de symbolen bij de geloovigen onzer dagen weinig of geen ingang vinden, dezen zouden in een ezel en een gans, geen negentig - of honderdjarig grijsaard zien. Dr. Jansen oordeelde het daarom nuttiger naar nieuwe symbolen te zoeken, meer in overeenstemming met de hedendaagsche opvatting van schepping en natuur.

Gedurende de levendige discussie, welke op deze tegenspraak volgde, bracht de Heer Jan Sterck een paneeltje ter tafel, welks bezichtiging er toe leidde, dat de Gildebroeders het weldra eens werden. Het was een schilderijtje uit de zestiende eeuw, de voorstelling bevattend van den Eenhoorn en de Maagd, bekend middeleeuwsch symbool van het werk der verlossing. Op verzoek van den Heer Sterck verstrekte Dr. Jansen omtrent deze voorstelling eenige inlichtingen. Zij klimt op tot in de christelijke oudheid. Volgens den H. Gregorius den Groote werd de eenhoorn — een fabelachtig dier — voor zoo sterk en wild gehouden, dat hij door geen jager kon worden gevangen. Ontmoet hij echter een reine maagd, dan vleit hij zijn kop in haar schoot en laat zich als weerloos door de jagers vangen. Uit deze traditie schiep men reeds in de vroege middeleeuwen eene allegorie van de menschwording; men beschouwde den eenhoorn als symbool van den Zoon Gods, die door de rechtvaardigheid des Vaders achtervolgd in den schoot vlucht der reine Maagd en uit haar mensch wordt. Deze symbolische verklaring, welke men reeds bij den H. Isidoor van Sevilla ontmoet, ontwikkelde zich in den loop der eeuwen meer en meer gelijk de voorstellingen bewijzen, welke de christelijke kunst in verschillende tijdperken er van leverde. Het paneeltje van den Heer Sterck — uit de zestiende eeuw — vertegenwoordigt de allegorie in hare hoogste ontwikkeling. De H. Maagd zit in een omheinden tuin (*hortus conclusus*). De muur der omheining is van tinnen voorzien en wordt gebroken door een toren (*turris Davidica*) en een gesloten poort (*porta clausa*). Men ziet rondom de Maagd *het Vlies van Gedeon, het Gulden Vat, de Verzegelde put, de Roede van Aaron, de Kandelaar met zeven armen*, louter bekende symbolen der Moeder Gods uit het Oude Verbond. In de hoogte verschijnt de Hemelsche Vader omringd door de vlammen van de brandende doornstruik. De Eenhoorn is over de muur in den tuin gevlucht en vleit zich in den schoot der Maagd. Hij wordt — buiten de omheining — vervolgd door een jager in gedaante van een Engel, die op zijn jachthoorn blaast en drie honden heeft, welke de namen *fides, spes, charitas* dragen. Boven het hoofd van den engel leest men de woorden: *Ave gratia plena, Dominus tecum*. Op oudere voorstellingen ziet men somwijlen den Hemelschen Vader zelf als jager, op andere wederom niet drie maar vier jachthonden, die twee aan twee verbonden de namen dragen *veritas iudicium, pa. misericordia* volgens ps. 110, 7.

Als van zelf rees na bezichtiging en verklaring van het paneeltje de vraag, of men niet moest trachten een zoo zinrijk en hoog dichterlijk symbool van het groot geheim der menschwording te doen herleven en bij het geloovige volk op nieuw ingang te doen vinden. En toen de verklaarder met warmte een bevestigend antwoord gaf, had de Deken althans in beginsel zijn pleit gewonnen. Men moest, zoo luidde diens algemeen toegejuichte conclusie, op het voetspoor van mannen als Alberdingh Thym en Dr. Cuypers, zoo veel mogelijk de oude traditie in het leven terugroepen, welke sedert de reformatie uit het gemoeds- en geestesleven van ons volk waren verdwenen, men moest in deze zaken het volk als op nieuw opvoeden; en had men gegronde vrees, dat een of ander oud symbool door het volk niet zoude worden begrepen, dan kon het gesproken woord of een spreukband met inscriptie in de volkstaal de gewenschte opheldering geven.

Na de pauze hernam de onvermoeide Deken het woord, om de aanwezigen te onderhouden over de iconographie van den H. Nicolaas, den patroon van zijn parochiekerk, die in vroeger eeuwen na de H. Maagd en Sint Jan het meest vereerd werd. Hier te lande treft men thans nog twee en dertig kerken aan, die onder de bescherming van den H. Nicolaas staan. Het is daarom zeer vreemd, dat van dien zoo algemeen gevierden Heilige betrekkelijk weinige oude beeltenissen bestaan.

Na de historie van den Heilige en zijne rijke legende in de verschillende stadiën van haar ontwikkeling te hebben nagegaan, vertoonde spreker een aantal oudere en nieuwere gravures, die op hem betrekking hebben. Zij vormden vier groepen. In die van de eerste is de H. Nicolaas alleen voorgesteld; hij draagt het evangelieboek met frontaalband; in die van de tweede als geld brengend aan de drie slapende kinderen; in die van de derde naast de twee of drie kinderen in de tobbe; in de beeltenissen der laatste groep ziet men den christen knaap, den schenker van den Moorschen Koning, met de schenkan bij zijn ouders teruggekeerd.

Spreker noodigde de gildebroeders uit, hem in het verzamelen van gravures, welke op St. Nicolaas betrekking hebben, bij te staan en sloot daarna de zitting.

VERGADERING VAN 23 APRIL 1891.

A opening der vergadering met het gebruikelijke gebed worden de notulen der vorige zitting voorgelezen en goedgekeurd.

Worden per acclamatie als gewone leden aangenomen de Wel-Eerwaarde Heeren:

THEOD. SMIT,	Kapelaan te Utrecht.
E. P. M. RAAYMAKERS,	„ „ Breda.
J. J. A. MOLL,	„ „ „
P. J. WAGEMAKERS,	„ „ „

Bij stemming:

de WelEdele Heer JOS. VAN HAL, Lid van de gedeputeerde Staten van Noord Brabant te Breda.

Als spreker trad voor dezen avond op ons medelid Deken J. J. Graaf, om een zeer actueel onderwerp te behandelen. Professor Johann Graus van Graz had het blijkens zijn brochure: *die Katholische Kirche und die Renaissance* en meerdere plaatsen uit zijn tijdschrift *Der Kirchenschmuck* aan Kanunnik Jacob van Regensburg zeer kwalijk genomen, dat deze de renaissance een breker had genoemd met de kerkelijke bouwtraditiën. Deze beschuldiging zoude hij — naar onlangs beweerd werd in *De Kathoek* (D. 90, bl. 254) — met deugdelijke redenen ontzenuwd hebben in het vijfde hoofdstuk zijner brochure. Spreker wenschte deze wederlegging in bijzonderheden te toetsen; vooraf echter stelde hij goed in het licht, dat Jacob met zijn bouwtraditiën bedoeld heeft *de levende voortwerkende en zich voltooiende* bouwstijlen der christelijke middeleeuwen en niet slechts de *oud-christelijke* bouwtraditiën, welke Graus met zekere handigheid had ondergeschoven, om zich te kunnen beroepen op eenige eigenaardigheden van den oud-christelijken bouwtrant, die juist in Italië en te Rome zijn overgebleven.

Daarop ging deken Graaf over tot de verschillende punten, gelijk de heer Graus die gesteld heeft, zooals orientatie, voorhof enz., en toonde aan hoe Gr. wel heeft bewezen, dat er in verscheiden kerken van Rome en Italië door de vroegste renaissance menige eigenaardigheid van bouw en inrichting behouden is geworden, die uit den oud-christelijken tijd stamt, maar hoe daarmede volstrekt niet is bewezen, dat de renaissance over het algemeen, en inzonderheid die der laatste eeuwen, aan de christelijke traditiën vooral aan de levende der middeleeuwen is trouw gebleven.

Zoo b. v. mogen vele kerken in Rome en Italië nog *georientceerd* staan, de meeste echter niet, en spreker bewijst, dat het liturgisch begrip van orientatie daar in de laatste eeuwen geheel is opgegeven, gelijk de plaatsing der altaren telkens getuigt.

Wijst de Heer Graus op de *voorhoven* en *voorportalen*, van welke sommige

renaissance-kerken voorzien zijn: deze zijn door de verouderde kerkelijke tucht in onbruik geraakt en pleiten geenszins voor trouw aan de levende, steeds zich ontwikkelende traditie's der middeleeuwen. Wordt door den Grazer Professor *de uitwendige eenvoud* der renaissance-kerken als eene „eminente altersgraue kirchliche Bautradition“ geprezen en verheven, dan noemt spreker zoodanige bewering wat al te reactionair; in dien gedachtengang zouden onze schuurkerken nog dichter bij het „Urchristenthum“ gestaan hebben.

Betoogt Graus, dat kanunnik Jacob verkeerdelijk het *kruis* den grondvorm van het bouwplan genoemd heeft, spreker toont aan, dat de bewering door Jacob nooit is uitgesproken in den zin, waarin ze door zijn bestrijder wordt opgevat. Uitvoeriger houdt spreker zijn hoorders bezig met hetgeen door Graus over de *schepen* der kerk, hun *getal* en hun *proportien* in het midden wordt gebracht. Hij toont aan, hoe de professor begint met te bewijzen, dat de kerken der renaissance — altijd wel te verstaan: sommige kerken der vroeg-renaissance — om hare kolommen en beuken dikwerf wedergeboren oud-christelijke basilieken schijnen, en dan eindigt met de kerken van *één schip zonder beuken* als een „Errungenschaft“ der renaissance op te vijzelen.

Eene bijzondere beurt krijgt de bewering van Prof. Graus, dat aan de Renaissance alleen de eer toekomt van op voldoende wijze te hebben gezorgd voor de *zijaltaren* en de rijen van *altaarkapellen*. Met name worden Hollandsche en Belgische kerken opgenoemd, die reeds in den gothischen tijd in die behoefte voorzien hebben, een behoefte, welke overigens door Graus veel te breed wordt uitgemeten.

Wat cindelijk de voornaamste kerkmeubelen aangaat heeft de heer Graus willen bewijzen, dat de renaissance beter dan de gothiek in staat zoude zijn aan de liturgische eischen te voldoen; laatstgenoemde zoude bij de eerste herhaaldelijk modellen hebben moeten zoeken. Spreker toont aan, dat hier vooreerst sommige zaken worden aangevoerd, die wel aan de oudste kerken der renaissance, maar niet aan die der drie laatste eeuwen eigen zijn, en dat overigens de hedendaagsche gothiek er volstrekt niet tegen opziet, ook van de renaissance te ontleenen wat goed en bruikbaar is, om het dan op hare wijze uit te voeren.

Spreker, die bij zijn wederlegging telkens den tekst van den Heer Graus laat voorafgaan, maakt ten laatste zijn hoorders opmerkzaam op de tastbare ongelijkheid en tegenstrijdigheid, waarmede deze dikwijls hetzelfde laakt en prijst, al naar het hem dienstig is. Spreker vraagt hoe dit mogelijk is, en meent daarvan de verklaring te vinden in eene bekentenis, die de heer Graus zelf al te openhartig heeft gedaan in een schrijven aan het dagblad „De Tijd“ van 27 Jan. 1890, waar hij zeide „eenmaal behoort te hebben tot diegenen, die met uitsluiting van al het andere de gothiek bewonderen, die niets voor kerkelijk — of in elk geval voor minder kerkelijk — houden dan onze middeleeuwsche gothiek, en die alles wat aan renaissance-vormen herinnert, uit den grond des harten verafschuwen.“ Hier, meent

spreker, ligt de groote fout, men kent de bekende zwakheid van 's menschen geest, van het eene uiterste te vallen in het andere.

Niet minder groot, zoo besluit de spreker, is de fout van Prof. Graus, als hij zich een verkeerd denkbeeld vormt van de *katholiciteit* ten aanzien der kunst, zooals blijkt uit het slot zijner brochure, waar hij het bekende Duitsche volkslied: „Was ist des Deutschen Vaterland?“ toepast met den uitroep: „Nein, das Kunstgebiet des Katholischen Kirche muss grösser sein, nur das ganze Kunstgebiet, das kann es sein.“ Spreker geeft volkomen toe, dat het veld der katholieke kunst zoo groot moet zijn als geheel de wereld, maar, zoo zegt hij, daarmee komen wij hier waar het *den stijl* geldt niet verder. Hij stemt dus liever in met de laatste en beste spreuk door Graus aangehaald: „Omnis spiritus laudet Dominum“ en besluit: „zeker, over het „ganze Kunstgebiet“ der Heilige Katholieke kerk zullen wij God loven, maar: *variis linguis*, al naar God ons de taal — den stijl — gegeven heeft en wij dien met Gods genade als christen menschen ontwikkeld hebben.

De Deken dankt den spreker voor zijn leerrijke en grondige lezing, welke de aanwezigen met de meeste aandacht hadden aangehoord, en uitte het vertrouwen, dat zij weldra in „De Katholiek“ verschenen elk onbevooroordeeld lezer zal overtuigen.

VERGADERING VAN 9 JULI 1891.

DE zitting geopend zijnde, worden de notulen der vorige vergadering goedgekeurd

Daarna deelt de Deken mede, dat het Gilde van S. Thomas en Sint Lucas dit jaar een gedeelte van ons vaderland zal bezoeken en den 24^{en} Augustus te Utrecht hoopt te komen. Met groote voldoening ontving hij de tijding, dat onze Belgische kunstbroeders ook een bezoek aan de kerk en pastorie van Jutfaas in hun program hebben opgenomen. Het bestuur van ons Gilde zal de gasten aan het station ontvangen en vertrouwt, dat vele leden zich te Utrecht bij de Belgische broeders zullen aansluiten en hun bij de bezichtiging van de Utrechtsche monumenten ter hand zijn. De Deken voegt daaraan toe, dat hij allen, die zich te Utrecht aansluiten, mede uitnodigt als zijn gasten te Jutfaas. Dit alles werd met blijkbaar welgevallen opgenomen.

Vervolgens stelt de Deken aan de orde: de keuze van het doel onzer kunstreis voor het loopend jaar. Na langdurige discussie werd besloten den tocht te

richten naar *Emmerik, Elterberg, Elten, Kleef, Kranenburg, Nijmegen*, en de algemeene jaarlijksche vergadering bij die gelegenheid te houden op den Elterberg. Daar de Deken en enkele andere bestuursleden niet zouden kunnen deelnemen aan de kunstreis, indien zij in den gebruikelijken tijd ondernomen werd, werden de 14de en de 15de September voor haar aangevezen. Twee leden zullen eene voorbereidende reis maken en het bestuur zal verder al het noodige regelen.

ALGEMEENE VERGADERING, GEHOUDEN 15 OCTOBER 1891.

DAAR wegens gebrek aan tijd de jaarlijksche Algemeene Vergadering niet had kunnen worden gehouden, gelijk in de vorige zitting besloten was bij gelegenheid van de kunstreis op den Elterberg, was zij op heden uitgeschreven. De Deken opende haar na goedkeuring van de notulen der vorige zitting met een overzicht van het verloop van het jaar, dat in alle opzichten reden gaf tot tevredenheid. De merkwaardigste gebeurtenis was zeker het bezoek door het Gilde van S. Thomas en S. Lucas aan Utrecht en Jutfaas gebracht. De Deken erkende, wel met eenige bezorgdheid de aankondiging van dit bezoek te hebben ontvangen; konden wij toch te Utrecht aan de leden van genoemd Gilde, die België, Frankrijk, Duitschland en zelfs Engeland doorkruist hadden, weinig meer toonen dan de overblijfselen eener voormalige grootheid. Het is echter gebleken, dat zijne bezorgdheid ongegrond was. De Belgische Gildebroeders hebben op hunne reis door ons land en inzonderheid te Utrecht en te Jutfaas veel genoten en van hun tevredenheid en erkentelijkheid de ondubbelzinnigste blijken gegeven. Van den voorzitter van het Belgische gilde, baron de Béthune, ontving het bestuur van het onze een schrijven van dankbetuiging voor de cordiale ontvangst. Bijzondere reden tot voldoening meende de Deken te mogen vinden in de waardeering, waarmede de Belgische gildebroeders de schatten van het aartsbisshoppelijk museum bezichtigden en gewaagden van de kerk van S. Willibrordus te Utrecht en de S. Nicolaaskerk te Jutfaas, alsmede van hare meubilering en versiering en van de nieuwe paramenten van onze kathedraal.

Ook *onze kunstreis* slaagde uitnemend. Zij zal voor alle deelnemers onvergetelijk blijven. Dat het getal dezer niet grooter was, moest worden toegeschreven aan het minder gunstig tijdstip, waarop zij moest worden ondernomen. De Deken acht zich verplicht een woord van dank te richten tot hen, die de reis voorbereidden, alsmede tot den Heer Richard Tepe, die ons als amateur-photograaf vergezelde en sommige onzer schoonste reisindrucken voortreffelijk fixeerde. Hij

hoopt dat afdrukken van des Heeren Tepe photogrammen het reisbericht waardig zullen illustreeren.

Vervolgens geeft de Voorzitter het woord aan den penningmeester, die verslag uitbrengt over den staat der finantiën. Deze is, vergeleken bij die van het vorig jaar, een gunstige te noemen. Sloot de laatste rekening en verantwoording met een nadeelig saldo van *f* 172,67³, die van dit jaar heeft een batig slot van *f* 27,87⁴ aan te wijzen. Het kapitaal van het Gilde onderging geen verandering.

Ter voorziening in de vacatures, ontstaan door de aftreding volgens het Reglement van den Vice-Deken en den Eersten Secretaris, wordt de heer J. Lindsen als Vice-Deken herkozen; in plaats van Dr. Lunter, die niet op nieuw in aanmerking wenschte te komen, wordt gekozen Dr. Andreas Jansen, die de benoeming aanneemt. Aan beide gekozenen biedt de Deken de gelukwenschen der leden aan.

Namens het Bestuur stelt daarop de Deken voor, het beschermend lidmaatschap van het Gilde aan te bieden aan de HoogEerw. Heeren Mgr. P. J. HOEFNAGELS, A. VAN DE LAAR en A. H. VAN DEN CORPUT, Vicarissen-Generaal van HH. DD. HH. de Bisschoppen van Roermond, 's Hertogenbosch en Breda. Van den beginne heeft het Gilde er prijs op gesteld, de Vicarissen-generaal der Nederlandsche bisdommen onder zijn beschermende leden te zien als kunnende deze hooggeplaatste mannen de zaak der christelijke kunst ten zeerste bevorderen. Het voorstel vond aller bijval.

Mede in naam van het Bestuur stelt de Deken voor het beschermend lidmaatschap aan te bieden aan Mons. W. Everts, directeur van de inrichtingen voor middelbaar en hooger onderwijs te Rolduc, en aan den Z.Eerw. Heer P. van Hooff S. J., Directeur van het Gymnasium te Katwijk, twee mannen, die aan het hoofd staande van belangrijke inrichtingen voor onderwijs in het jonge geslacht de liefde voor de kunst kunnen wekken en kweeken. Ook dit voorstel werd aangenomen.

Voorts stelt het bestuur voor tot ereleden te benoemen:

den Heer Stuart Knill te Londen, Sherif van de City, voorzitter van het St. Gregorius-Gilde,

den Heer August van Assche te Gent, den beroemden en kundigen architect, die in België tal van middeleeuwsche bouwwerken voortreffelijk restaureerde,

den Z.Eerw. Heer Jos. Habets, rijksarchivaris te Maastricht, den bekenden geschiedschrijver en schrijver van de geschiedenis van het bisdom Roermond, die bij het restaureeren van menig christelijk kunstgewrocht in Limburg den bouwmeesters door zijn grondige kennis en zijn scherp blik van dienst was.

Conform dit voorstel wordt besloten. De Heer Habets, die toevallig aanwezig was, dankte op hartelijke wijze voor de onderscheiding hem zoo onverwachts te beurt gevallen. Hij verklaarde geen kunstkenner van vak te zijn; maar als beoefenaar van geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid de kerkelijke, had hij als van zelf kennis gemaakt met de werken der kerkelijke kunst en de producten

der verschillende kunstperioden in hun eigenaardigheid leeren waardeeren. Zoo was het hem mogelijk geworden hier en daar voor het behoud en de oordeelkundige restauratie van middeleeuwsche kunstwerken iets te kunnen doen. In de eer hem dezen avond bewezen, zou hij een spoorslag zien om in denzelfden geest verder te streven.

Tot gewone leden worden benoemd bij acclamatie:
de WelEerw. Heer W. G. B. JANSEN, Pastoor te Zeist.

Bij stemming de Heeren:

J. WEVE, Stadsbouwmeester te Nijmegen.

WOLTER TE RIELE, Bouwmeester te Deventer.

RICH. TEPE, te Maarssen.

J. VAN GORCUM, Semi-arts te Utrecht.

De deken zoude thans gaarne tot behandeling van een onderwerp van kunst overgaan, maar moet de aanwezigen nog met andere dingen bezig houden.

Hij deelt mede, dat Z. D. H. de Aartsbisschop tot lid van het bestuur van het Aartsbisschoppelijk Museum benoemd heeft den ZeerEerw. Zeer Gel. Heer Dr. A. SCHAEPMAN, en dat genoemd bestuur zich geconstitueerd heeft als volgt: Directeur: G. W. V. HEUKELUM, Conservator: J. LINDSEN, T. H. KORTENHORST en H. VAN DE WETERING Secretarissen; Bibliothecaris Dr. A. SCHAEPMAN.

In naam van genoemd bestuur bericht de Directeur, dat thans eindelijk een sedert lang bestaand plan gedeeltelijk is verwezenlijkt: de inrichting van een Studiezaal in het Museum. Reeds is er het grootste gedeelte geplaatst van de afgietsels van werken van plastische kunst, welke sinds jaren voor dat doel werden vervaardigd; een portefeuille zal, voor zoo ver zij nog kunnen verkregen worden, reproductie's bevatten van afbeeldingen van het oude Ultraieetum Sacrum. Daarin zal dan ook de verdienstelijke reconstructie eene plaats vinden, welke de Heer Jos. Cuypers onlangs vervaardigde van een der eerbiedwaardigste voormalige heiligdommen van Utrecht, de S. Maria-Kerk.

In een andere portefeuille zullen plannen en teekeningen worden opgenomen van nieuwe kerken en Kath. gestichten, welke in Nederland gebouwd werden en nog zullen gebouwd worden. De Directeur vertrouwt, dat de bouwmeesters, daartoe aangezocht, gaarne copieën hunner ontwerpen zullen afstaan.

Nadat de aanwezigen gedurende de pauze een bezoek hadden gebracht aan de Studiezaal en hare voorloopige inrichting hadden opgenomen, viel het den Deken niet moeielijk een voorstel te doen aannemen, dat hij na heropende zitting inbracht. Hij wenschte namelijk volmacht, om een gedeelte der gelden, welke het Gilde had toegestaan voor het aanschaffen van kunstwerken voor het Museum, te besteden voor de verdere inrichting en meubilering der zaal. De Heer J. Brom achtte het wenschelijk, dat deze gelden geheel werden besteed volgens het oorspronkelijk genomen besluit; de aanschaffing van meubels behoorde zijns inziens uitsluitend te geschieden voor rekening van het Museum. De overige

aanwezigen meenden echter, dat de gevraagde uitgaaf toch indirect aan de kunst ten goede kwam en vereenigde zich met het voorstel van den deken.

Daar inmiddels het uur van sluiting genaderd was, verklaarde de deken, dat hij zich tot zijn leedwezen genoopt zag, de voordracht welke hij had wenschen te houden over middeleeuwsche Kerstkribjes, tot eene volgende gelegenheid uit te stellen. Hij kon echter niet nalaten, aan de aanwezigen even het op het Museum aanwezige, prachtig in hout gesneden kribje als een merkwaardig specimen te toonen en te verklaren. Met eene opwekking tot de leden, om voor de eerstvolgende vergadering in Januari passende stoffen ter bespreking voor te bereiden, sluit de Deken de zitting.

HET BEZOEK

ONZER

BELGISCHE KUNSTBROEDERS.

ET bezoek, door het S. Thomas- en S. Lucas-gilde dit jaar aan ons vaderland, en inzonderheid aan Utrecht en Jutfaas gebracht, was voor het S. Bernulfus-gilde een zoo gewichtig en merkwaardig feit, dat het in zijn annalen niet onvermeld mag blijven. Men kent de innige betrekking, welke van den beginne af tusschen beide gilden bestond. Oorsprong en bloei van het eerste bemoedigden onzen Deken na drie jaren tot het stichten van het tweede; beide broederschappen streefden naar een zelfde doel, dikwerf met vereende krachten, steeds met bijna dezelfde middelen; beide gilden telden voortdarend leden, die tot beide behoorden en over en weer namen beider gilden broeders deel aan de kunstreizen en vergaderingen van het een en het ander genootschap. Geen wonder derhalve, dat de tijding van de beraamde komst der Belgische medestrijders in de vergadering van 9 Juli met blijdschap werd ontvangen; men verheugde zich zoo vele mannen te zien of weer te zien, met welke men zich een wist in de hoogste idealen, men verlangde hun de kostbare overblijfselen te toonen van den kunstzin en de vroomheid onzer Vaderen en hun oordeel te vernemen over hetgeen men in navolging dier Vaderen op christelijk kunstgebied in een twintigtal jaren had tot stand gebracht. De vreugde kloim nog, toen men vernam, dat met de Belgische broeders tevens de beroemdste leden zouden komen van het Engelsche St. Gregorius-gilde, o. a. de president M. Stuart-Knill, sherif van de Londensche city en de groote archeoloog James Waele, en dat de

Η Ημερομηνία της φωτογραφίας είναι 1897 και ονομάζεται GILDIAN.
 Ο άνδρας που στέκεται στο κέντρο είναι ο πατέρας του συγγραφέα.
 Ο άνδρας που κάθεται στα δεξιά είναι ο πατέρας του συγγραφέα.
 Ο άνδρας που κάθεται στα αριστερά είναι ο πατέρας του συγγραφέα.

feestelijke vergadering, welke in de pastorie van Jutfaas zoude worden gehouden. zoomed kon worden beschouwd als eene reünie der drie gilden, die in België, Engeland en Nederland met edelen wedijver de groote zaak der christelijke en kerkelijke kunst behartigen. Volgaarne beloofden daarom de onzen, met het bestuur onze gasten te ontvangen en te geleiden, en zij hielden woord; een twintigtal beschermelingen van St. Bernulphus vergezelden die van den Apostel van Engeland en de volgelingen van S. Thomas en S. Lucas op hun tocht door de aloude Bisschopstad naar Jutfaas.

De vice deken en Dr. Jansen waren de uitheemsche kunstbroeders twee dagen vóór hunne komst gaan begroeten te 's Hertogenbosch en hadden met hen de S. Jans-kerk en het Kasteel van Heeswijk bezocht. Op den avond van Vrijdag den 27sten Augustus heette hen, van Nijmegen gearriveerd, aan het station van Utrecht het bestuur van ons gilde welkom in de zetelstad van Sint Willibrordus. Het was een aanzienlijke schaar van mannen, die weldra met ons gezeten was aan den avonddissch in het Kasteel van Antwerpen, kunstenaars in grooten getale en kunstminnaars en geleerden, geestelijken en leeken, grijsaards en jonge mannen, Fransch- en Engelsch-sprekenden en Vlaamsch-klappenden, maar bij alle verschil van natie, stand en leeftijd in het prettigst en gezelligst samenzijn vereenigd. Natuurlijk viel 't den onzen niet moeielijk, zich in zoodanig milieu terecht te vinden.

Aan het hoofd der tafel waren de drie gilden in hunne presidenten vertegenwoordigd. De Voorzitter van het S. Thomas en S. Lucas-gilde, baron de Bethune, is een eerbiedwaardig grijsaard, reeds door de last der jaren gebogen, maar jong van geest en hart. Uit zijne oogen straalt eene meer dan groote goedheid en tintelen geest en schrandrheid U tegen. Als hij gaat spreken, dan begint hij meestal met een geestig woord of vriendelijke scherts en zelden zal hij eindigen zonder lucht te hebben gegeven aan de innige vroomheid, waarvan zijn hart vol is. In de kunst aan ieder het zijne te geven, is hij een meester, en men luistert naar zijn woord met evenveel gretigheid als eerbied. Geen wonder, dat de gildebroeders hem als een patriarch vereeren. De Heer Stuart Knill is een bij uitstek rustige en kalme natuur; met zijn vriendelijke blauwe oogen neemt hij allen voor zich in en men ziet het hem aan dat hij weet wat hij wil. Daarbij zijn zijn eenvoud en bescheidenheid zoo groot, dat niemand in hem den toekomstigen Lord Mayor van Londen zoude hebben vermoed. Naast deze beide presidenten maakte onze Deken een kranig figuur; om zich hiervan te overtuigen, werpe men slechts een blik op het welgeslaagd groepje — de drie Presidenten — hetwelk wij door de voorkomendheid onzer Belgische broeders bij dit verslag kunnen voegen.

Met moeite weehouden wij ons, den indruk weer te geven, dien andere uitnemende leden der twee gilden op ons maakten. Alleen dit éene kunnen wij niet verzwijgen, dat het ook in hun gezelschap niet ontbreekt aan personen, wien het aangeboren schijnt, om met geschiktheid en goed succes te reageeren, als somwijlen het hoog bestuur wat al te veel eischt van den ijver der leden of wat al te nauw.

gezet de soms lastige en tijdroovende bepalingen handhaaft van het huishoudelijk reglement. Zulk een man is b. v. de Heer Frésard van Luik, een zeventigjarige van rijzige gestalte met goelijke en schalksche oogen. Hij is blijkbaar de aanvoerder van het jonge vroolijke geslacht, dat hem in oogenblikken als wij zoo even aanduidden oproept als zijn „Admiraal” en, gelijk wij zeiden, zelden zonder het gewenscht gevolg.

Het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat de gezellige kout herhaaldelijk werd afgewisseld door toasten van hartelijk welkom en vriendelijke dankbetuiging, en dat vooral de onzen de zitting gaarne langer hadden gerekt dan het door kanunnik Delvigne uitgesproken dankgebed gedoogde. Wij toch, of althans de meesten onzer — waarom zouden wij het verzwijgen? — zijn gewoon, 's avonds nog een uurtje te plakken, en wij mogen ons dat genot veroorloven. Daar wij immers, afgezien van onze jaarlijksche kunstreis, jaarlijks herhaaldelijk bijeenkomen, ontbreekt het ons niet aan gelegenheid, om wat wij op reis zagen op andere tijden te bespreken, onze Belgische broeders echter ontmoeten elkaar alleen gedurende de reis, en moeten derhalve bijna elken avond eene zitting wijden aan de waardeering der bezochte kunstwerken; zoo zijn zij ingespannen van vroeg tot laat en kunnen niet anders dan tijdig hunne legerstede opzoeken.

's Anderen morgens half negen begon de kunsttocht. Allen waren stipt op het appèl. Wij bezochten in den voormiddag achtereenvolgens Sint Pieter, den Dom met den kruisgang en de voormalige kapittelzaal, Sint Jan, Sint Willibrord en de Buurtkerk.

Aan de redactie van het Bulletin van het S. Thomas- en S. Lucas-gilde mogen wij het gerust overlaten, den tocht te beschrijven. Wij meenen ons hier te mogen bepalen tot het releveren van twee zaken. Vooreerst moet ons een woord van lof van het hart voor den ijver en de methode waarmede onze Belgische kunstbroeders de monumenten bezichtigen en opnemen. Allen zijn voorzien van een *libretto*, waaruit zij het gewichtigste kunnen putten wat over de te bezoeken kunstwerken en oudheden bekend is. Door zoodanig hulpmiddel met de noodige kennis toegerust verspreiden zij zich als beien, die op honing uitvliegen, door en rondom het gebouw, dat zij gaan opnemen. Spoedig zijn allen aan het werk. Hier maakt een teekenaar zijn schetsen, ginds plaatst een photograaf — er waren, als wij ons niet bedriegen, drie photografen in het gezelschap — zijn toestel, elders neemt een derde een cliché van een merkwaardige inscriptie op grafplaat; bij bijzonder merkwaardige of raadselachtige onderdeelen vormen zich kleinere en grootere groepjes tot een nauwkeurig onderzoek. Na korter of langer duur verzamelen allen zich allengs om den president of den hoofdgids — dit jaar was het de zoon van den president: Baron Jean Bethune — om van hem nog nadere bijzonderheden te vernemen of met hem en onderling de zich voordoende moeilijkheden op het gebied van kunst en archeologie te bespreken en op te lossen. En aangezien het gezelschap rijk is aan specialiteiten op elk gebied van christelijke kunst en oudheidkunde, blijft er zelden een raadsel over.

Wat wij op de tweede plaats wenschen te constateeren is, dat onze gasten blijkbaar zeer voldaan waren over hetgeen zij ten onzent zagen.

Onze Deken had zich ten onrechte ongerust gemaakt, toen hij de tijding van de komst der Belgische gildebroeders ontving. Wel viel het ook hun kil op het hart, toen zij onze oude Sint-Pieter en onzen Dom betraden en den toestand waarnamen, waarin zij in hun ontheiliging verkeeren, maar toch toonden ook zij eerbied en liefde voor deze overblijfselen van een grootsch verleden, bewonderden ook zij met opgetogenheid in deze ruïne's den kunstzin en de vroomheid onzer Vaderen; met ons verheugden ook zij zich, dat de herstelling, welken den Dom ondergaat ten bewijze strekt, hoe ook in niet-katholieke kringen de liefde voor de middel-euwsche, de christelijke kunst herleeft. Uit deze ruïnes, zoo hopen zij gelijk wij, zal nieuw leven ontspruiten. En in deze hope gevoelden zij zich niet weinig gesterkt, toen zij 's morgens in de S. Willibrordus-kerk, na den middag in de Kathedraal en in de S. Nicolaas-kerk van Jutfaas gelegenheid hadden om te zien, wat de christelijke kunst, opnieuw bezielde door het Katholiek geloof en in aansluiting aan de oude traditie's gedurende het vierde eener eeuw ten onzent heeft weten tot stand te brengen. Op ondubbelzinnige wijze gaven zij hunne voldoening te kennen over de werken van elk onzer kunstenaars en prezen zij inzonderheid hunne gelukkige samenwerking.

Bij het déjeuner, dat omstreeks één uur plaats had in het Kasteel van Antwerpen, verscheen Dr. Schaepman. De jubel waarmede onze gasten hem begroetten, was als een echo van den bijval, dien zij hem weinige dagen te voren te Gent hadden geschonken, toen hij ter plechtige viering van het 25-jarig bestaan der S. Lucas-school zijn magistrale feestrede: *De Kunst en de Maatschappij* had uitgesproken. Het kon bezwaarlijk anders, of de hoogst gezellige stemming hield ons een weinige langer aan den disch vereenigd dan het program veroorloofde; toch zetten wij ons nog tijdig genoeg in beweging, om aan al onze plichten te kunnen voldoen. Wij bezochten „Paushuizen,“ het Aartsbisschoppelijk Museum en de Kathedraal.

Velen, die het Museum voor de eerste maal zagen, konden van de schatten daar verzameld niet genoeg krijgen; in de Kathedraal trokken inzonderheid de tentoongestelde paramanten en het koor-vloerkleed bewondering; men prees de bekwaamheid, den ijver en de offervaardigheid der dames, welke de hoofdkerk van het jonge Aartsbisdom met zulk een schat hadden verrijkt.

Tegen vijven ongeveer vereenigde zich geheel het gezelschap in de nabijheid van den Jeremie-brug, om plaats te nemen in en op het stoombootje, dat ons naar Jutfaas zoude brengen. Weinige oogenblikken vóór het vertrek verscheen tot aller vreugde Dr. Cuypers, door de in- en uitheemsche kunstbroeders met gelijke hartelijkheid begroet. Het was een kort, maar gezellig en verfrisschend tochtje, en het echt Hollandsch landschap, hetwelk zij aan weerszijden van de vaart te zien kregen, wekte blijkbaar de belangstelling onzer vrienden.

Onze aankomst te Jutfaas was meer dan feestelijk. Nog alvorens de toren der S. Nicolaas-kerk tusschen het geboomte zichtbaar werd, zongen ons zijn melodische klokken het welkom tegen; aan de aanlegplaats wachtten ons vele parochianen in feestgewaad, en door het sympathiek spalier, dat zij vormden, wandelden zij naar het

kerkveld, waar de pastoor der S. Nicolaas-parochie, onze Deken, geflankeerd door de machtige figuur van Dr. Schaepman, ons aan de poort ontving. Beiden droegen hun welverdiende ridderkruisen op de borst. Langs de Zuid- en Westzijde der kerk togen wij het eerst naar het zoo rustig en vreedzaam kerkhof met zijn stemmigen dooden-lantaarn en baden er gemeenschappelijk een *De Profundis*; dan betraden wij door het West-portaal de kerk, met feestelijken orgelklang begroet.

Wij behooren na het reeds gezegde en ook om andere licht te bevroeden redenen sober te zijn in onze mededeelingen omtrent de bezichtiging der kerk en haar meubilering. „Wat zoude ik gaarne de kerk en den Pastoor van Jutfaas in mijne parochie hebben!” Deze naïeve wensch, dien de President van het Engelscheilde een uurtje later aan den feestdich uitte, geeft wel het best den indruk weer, dien onze vrienden ontvingen. Zij toefden lang en met blijkbaar welgevallen in het Godshuis; zij bewonderden den bouw, de altaren, de geschilderde vensters, het kunstig smeewerk in edele en onedele metalen; zij roemden de twee middeleeuwsche kunstwerken — het orgel en de schilderij der veertien noodhelpers — en hunne zoo gelukkige plaatsing, en konden er niet genoeg over uit, hoe alles tot het geringste toe, zoo goed was doordacht, zoo fijn was uitgevoerd, zoo innig harmonieerde. 't Was voor onzen Deken en de door hem bezielde kunstenaars zekerlijk geen geringe voldoening en belooning, zoodanigen lof van zoo bevoegde zijde te mogen ontvangen.

In het middenpad vóór de communiebank had onze medebroeder de Heer Jan Brom de koperen reliekenkas tentoongesteld, bestemd om de overblijfselen te bewaren van de Heiligen van Deventer. Zij maakte ter plaatse een bekoorlijk effect en trok zeker niet het minst de aandacht. Allen roemden de schoonheid van het ontwerp en het overheerlijk drijfwerk; „oeuvre magistral” hoorde men herhaaldelijk zeggen, en deze lofspraak verloor zeker niet aan waarde, doordat sommige archeologen oprecht genoeg waren, om hunne meer of minder gegronde opmerkingen over enkele details te maken.

Reeds begon de avondschemering zich door het kerkgebouw te verspreiden, toen wij op uitnoodiging van onzen Deken hem volgden naar zijne pastorie. In de even ruime als gezellige tuinzaal, waar ons een lunch werd aangeboden, konden allen ternauwernood een plaatsje machtig worden. Maar het spreekwoord van de tamme schapen werd ook hier bewaarheid; weldra zaten wij allen in bonte mengeling dooreen. Wie ooit de gastvrijheid van onzen Deken ondervonden heeft, zal het ons gelooven als wij zeggen, dat de lunch, gelijk trouwens de geheele ontvangst, vorstelijk was; en de gasten toonden de hun geboden gaven goed te waardeeren. Dr. Schaepman, aan wien de gastheer de opperleiding van dit restauratiewerk had opgedragen, kweet zich ook van deze taak als een ware meester, zijne geestige fransche toespraak bracht allen in de vrolijkste stemming.

Toen de eerste honger gestild was, verhief zich baron Bethune, om in hartelijke woorden onzen deken de gevoelens van dank en bewondering te vertolken welke al de leden van zijn gilde bezielde. Hem volgde als spreker Dr. Cuypers,

die met niet minder warmte hulde bracht aan den deken, voor hetgeen hij in vijf en twintig jaren hier te lande had tot stand gebracht, en daarbij een woord van oprechte waardeering voegde voor zijne kunstbroeders Mengelberg en Tepe. De President van het Engelsche gilde, de Heer Stuart Knill wenschte zich bij beiden aan te sluiten door de *Salutatio Anglorum sive Angelorum*. Daarna wees de heer Arthur Verhaegen op de eminente verdiensten van Dr. Cuypers, die tot de hier genoemde waarachtige renaissance der christelijke kunst zoo oneindig veel had bijgedragen. Bij elk dezer toasten werden de bekers met geestdrift verheven en geledigd, en het had allen schijn alsof geheel het verder gedeelte van den avond aan toasten en gezellige kout zoude worden gewijd. Maar wie van de aanwezigen zulks in hun gezellige stemming wellicht hoopten, zagen zich dra in hun verwachting bedrogen. Een woord van den eerbiedwaardigen President bracht de reeds al te vrij zich bewegende geesten spoedig in het spoor van den plicht terug. En zoo waren wij nog getuigen van een zeer belangrijk debat, hetwelk uitging van de monumenten, welke men te Breda, 's Hertogenbosch en Utrecht had gezien, en eindigde met de bespreking van de hoogst gewichtige vraag, of het al dan niet wenschelijk is, om de baksteenkerken van binnen te bepleisteren. Blijkbaar werden enkele onzer Gildebroeders — wij bedoelen de *onze* van S. Bernulfus — belet aan de discussie deel te nemen door de moeilijkheid om zich in het Fransch uit te drukken, en dit was wellicht de reden, waarom het pro en contra naar het ons toescheen niet gelijkelijk tot hun recht kwamen. Intusschen volgden wij met belangstelling de verschillende woordvoerders: de Heeren Cuypers, Helbig, Verhaegen, Waele, Helleput en anderen, en hadden volop gelegenheid om ons te overtuigen, dat onze broedergilden ook uitnemende debatters onder hun leden tellen.

Wij mogen ons niet het genot ontzeggen, de woorden mede te deelen, met welke de eerbiedwaardige President van het Thomas- en S. Lucas-gilde de discussie besloot, daar zij zoo teekenend zijn voor den man, die ze sprak, zoo eervol voor onzen gastheer en deken. „Uit de verschillende meeningen, zoo luide ongeveer zijn toespraak, die bij deze belangrijke bespreking werden geuit, zal ieder onzer nuttige lessen kunnen putten. Wat wij zekerlijk op de eerste plaats constateeren is, hoe wij allen gelijkelijk wenschen, dat bij het bouwen der kerken, niet slechts wat den stijl maar ook wat de keuze van materialen betreft, zoo veel mogelijk naar voegzame, waardige en logische beginselen worde gehandeld; alleen zoo verkrijgt men duurzaam werk; dat men buitendien te rade ga bij de vormen en opvattingen aan de nationale traditie ontleend en eindelijk dat het werk in waarheid zij eene vrome hulde, eene offerande, door de geloovigen edelmoedig aan den almachtigen Schepper opgedragen.

„De goede God, wiens rechtvaardigheid volmaakt is, zal de verdiensten weten te schatten van hen, die Hem een vaste woning is hun midden wenschen te bereiden, en zal daarbij rekening houden met de reinheid hunner bedoelingen en de middelen, waarover zij beschikken. Het geloof leert ons, dat onze Heer in de gaven, welke wij Hem bieden, niet de kostbaarheid het hoogst waardeert. Wie

zoude durven verzekeren, dat de heilige Lodewijk, toen hij de Sainte-Chapelle deed verrijzen in al de pracht, die haar nog heden ten dage maakt tot een luister van het christelijk Frankrijk, meer verdienste verwierf, dan het hoofd van een nog onbeschaafden stam, die de beste boomen van zijn bosschen doet vellen, om een bescheiden bedehuis te bouwen? De lt. Schrift prijst de offervaardigheid der weduwe, die niet meer dan haar penningske in de offerkist stortte. Wij van onzen kant, waarde medebroeders, wij zullen aan den bouw en de versiering onzer kerken en tabernakels al de talenten en zorgen wijden, waarover wij beschikken, in de vaste overtuiging, dat alsdan onze offerande, zij moge zijn van goud, van steen of van gebakken aarde, Gode zal behagen.

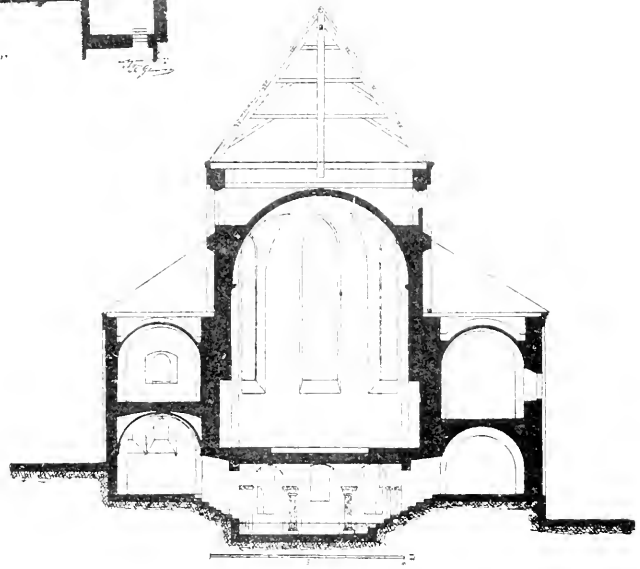
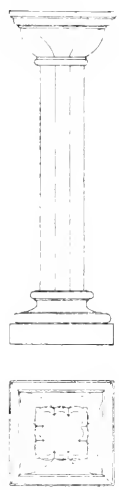
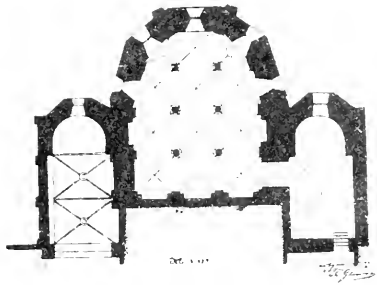
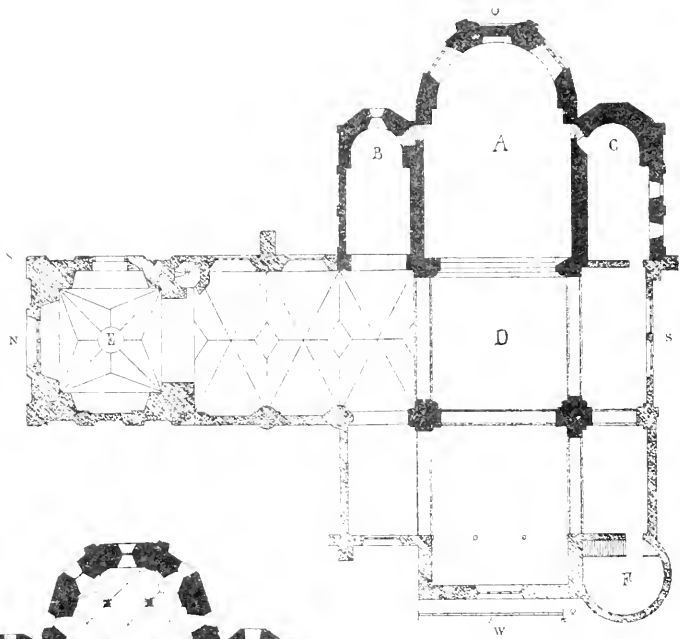
„Als wij hier rondom ons blikken, als wij zien, wat vroomheid, ijver, beleid en hart geschapen hebben in dit Jutfaas, dan gevoelen wij ons gesticht en worden van bewondering vervuld. En toch vinden wij hier de eenvoudige materialen van het land, gebezigd zonder pretentie, overeenkomstig de oude traditie's van het katholieke Nederland. Wie onzer smaakte niet de zoetheid eener broederlijke vereeniging en een echt katholiek geluk, toen wij straks nederknielden in de kerk, toen wij dat vreedzaam kerkhof bezochten, toen wij bij onze nadering den vroolijken klank der klokken vernamen en in deze pastorie met zoo gulle gastvrijheid werden ontvangen? Velen onzer zouden hier gaarne langer willen toeven, en met S. Petrus op Thabor zeggen; *bonum est nos hic esse* . . . . Maar, helaas, het uur van scheiden is gekomen en ik moet tot mijn leedwezen, U Eerw. Heer Pastoor en dierbare kunstbroeder van Heukelum, ons vaarwel aanbieden. Aanvaard de verzekering van onze innige sympathie en onze hartelijke gelukwenschen tegelijk met de betuiging van ons aller oprechte dankbaarheid.”

Het slotgebed der zitting viel saam met het sein tot vertrek van onzen stoomboot.

Enkelen onzer vergezelden onze gasten nog naar het kasteel van Antwerpen, waar wij ons nog eenmaal met hen om den gezelligen disch vereenigden. Eerst tegen het middernachtelijk uur namen wij afscheid, een afscheid, dat ons zwaar viel. Den volgenden dag was Dr. Cuypers de gids der uitheemsche gildebroeders in Amsterdam en in zijn geniale schepping, het Rijks Museum. Er behoeft dus niet te worden gezegd, dat zij ook daar genoten. Wij besluiten ons kort bericht met den wensch, een wensch die eigenlijk geen wensch meer, maar een feit is — dat het bezoek ons gebracht moge leiden tot steeds inniger samenwerking van de drie gilden ter verwezenlijking onzer drievoudige leuze: het goede, ware en schoone.

DE KUNSTREIS.

DE gildreis van het jaar 1891 bood aan de deelnemers een zeldzame mengeling van genietingen, gaf aan elk wat wils. Wij bezochten eerbiedwaardige monumenten en gewichtige historische plekken, welke ons een verreikend en rijk verleden voor den geest riepen in beurtelings machtige en liefelijke visioenen; wij zagen kostbare kunstwerken uit vroeger en uit later eenwen: tempels als kathedralen en liefelijke dorps- en kloosterkerken, vervallen ridderburgten en kasteelen en oude raadhuizen en poortwoningen, kostbare producten van beeldnouw- en schilderkunst en zeldzame werken van middeleeuwsche gouden kopersmeden. Daarbij genoten wij van een natuurschoon zoo bekoorlijk als alleen de heuvels en vlakten te aanschouwen geven, langs en door welke de Rijn ons Vaderland binnenstroomt. Van de hoogten, welke wij beklommen, overzagen wij de heerlijke beemden, welke wij zoeeven doorkruisten, of dra gingen doorkruisen: dan eens te voet, dan in spoorwagen of open landauer, en het scheen alsof de beurtelings heldere en bewolkte hemel door speelsche lichteffecten nog rijker afwisseling wilde brengen in de steeds wisselende panorama's. Een zoodanig reisje mede te maken in een zoo bont en opgewekt gezelschap als het onze pleegt te zijn, is en blijft een groot en daarbij leerzaam genot; maar op den armen verslaggever valt een zware, om niet te zeggen, wanhopige taak, als hij eenzaam voor zijn schrijftafel gezeten van dat alles rekenschap en bericht moet geven, niet slechts voor de reiscompagnon's, voor welke soms een enkel woord voldoende is, om een geheele reeks van herinneringen op te wekken, maar tevens voor de andere gildebroeders, die zich het voorrecht niet konden gunnen aan den tocht deel te nemen.

Maandag 14 September vertrokken wij — een twintigtal — omstreeks negen uur uit Utrecht; te Arnhem ontving ons gezelschap eene aanzienlijke versterking; tegen den middag bereikten wij Emmerik, waar wij het genoeg hadden, met den pastoor van Lobith, onzen kwartiermeester voor dien dag, nog eenige uit het Zuiden gekomen broeders te begroeten. In opgewekte stemming togen zij naar de sociëteit *Bürgerverein*, welke waardin *Witjive Knoll* ons in den vriendelijken tuinzaal een deugdelijk ontbijt had aangericht.

Nauwelijks waren vork en mes tot rust gekomen, of de Deken heette de *mannen, broeders, kunstgenoten* welkom, en herinnerde in een kort overzicht van de geschiedenis van Emmerik aan de innige betrekking, welke sedert de dagen van S. Willibrord tusschen deze stad en het bisdom Utrecht heeft bestaan.

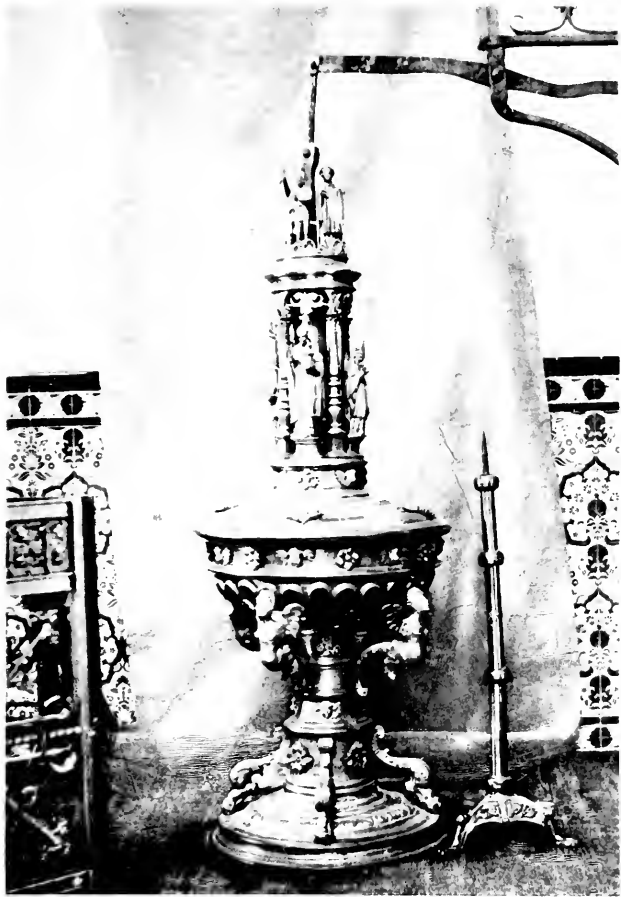
Al hebben wij de grens overschreden, zoo ongeveer eindigde hij, toch bevinden wij ons hier als op uitheemschen grond, en de monumenten, welke wij gaan bezichtigen zijn Dietsch en Utrechtsch.

Op zoodanige wijze uitgerust naar lichaam en geest konden wij terstond onzen kunsttocht beginnen, gelijk het program voorschreef, bevonden wij ons een uur na den middag aan het portaal van de eerbiedwaardige Munsterkerk, waar deken *Troos*, een grijsaard van binnelijken eenvoud, ons ontving.

Hadden wij in de Munsterkerk en haar omgeving de kerk en het Coenobium voor ons, aan wier stichting door S. Willibrord de deken ons zooeven had herinnerd? Was hier de residentie van de kannuniken Elliulf en Rotguit, aan welke S. Radbod de verheffing van Balderik op den zetel van Utrecht voorspelde? Geen wonder, dat men tot voor korten tijd algemeen deze meening was toegedaan. De Munsterkerk toch heeft Sint Maarten tot patroon; zij verraadt in haar oudste gedeelte op den eersten blik een zeer hoogen ouderdom en tot in de zestiende eeuw was aan haar het kapittel verbonden, welks proost de tweedeaartsdiaken was van het bisdom Utrecht en in waardigheid op de proosten van Oud- en Nieuw-Munster volgde. En toch is het thans vrij wel zeker, dat men zich vergiste. De bekende Munstersche kanunnik en dompastoor, de verdienstelijke geschiedvorschcr Adolf Tibus, Emmeriker van geboorte, heeft op overtuigende wijze aangetoond, dat de kerk en het Cinobium van S. Willibrordus zich bevonden ter plaatse waar thans de S. Aldegondi's kerk staat; ¹⁾ deze was aanvankelijk aan S. Maarten gewijd; zij was de oorspronkelijke parochie- en doopkerk; bij haar resideerde oudtijds de aartsdiaken, die haar plebaan was en dit bleef tot het jaar 1145. Nog in de veertiende eeuw noemen de oorkonden haar *vetus ecclesia, oude kerk*. Toen in het midden der elfde eeuw de woningen der kanunniken een grooter ruimte eischten dan bij de *oude kerk* beschikbaar was, bouwde men, naar de Heer Tibus vermoedt, even buiten de stad een nieuwe kerk, die erfgename werd van naam en patroon der oude, en voor een groot deel van haar rechten en schatten.

¹⁾ A. Tibus, Das Alter der Kirchen zum h. Martinus und zur h. Aldegundis in Emmerich-Munster 1875.

Het was een schoone plek gronds, waar de nieuwe Munsterkerk verrees, maar, gelijk weldra zoude blijken, een gevaarlijke plek. De Rijnstroom toch, die ter plaatse van het Oosten naar het Noorden zwenkt, trachtte met onstuimige kracht zijn zwenking naar het Noorden te bekorten en berokkende daardoor aan het heiligdom een reeks van groote onheilen. Of de wilde wateren reeds de eerste groote ramp veroorzaakten, welke haar nog geene eeuw na hare stichting, in 1145, trof, toen hare westelijke helft instortte, blijkt uit de berichten niet; zeker is het echter dat zij oorzaak waren van eene tweede en nog groter verwoesting. Men had het heiligdom doen herrijzen als eene machtige kruiskerk met twee westelijke torens. Niet lang daarna echter begon de Rijn zich een doortocht te banen door de immuniteit van het kapittel en drong aan op den zuidwestelijken hoek der kerk; in de verwoestingen, welke hij aanrichtte tusschen de jaren 1233 en 1237, ging geheel het westelijk deel der kruiskerk te gronde.

Na die vreeselijke catastrofe viel aan een herovering van het verloren terrein en eene hernieuwde uitbouw der kerk in westelijke richting niet meer te denken; men mocht reeds tevreden zijn, als men er in slaagde, door het aanleggen van kribwerken en van een machtigen ijsbreker verdere rampen te verhoeden; maar zelfs dit gelukte geenszins; ook in de verdere geschiedenis der kerk vormen nieuwe verwoestingen door het Rijnwater aangericht, en pogingen om de geleden schade te herstellen schering en inslag.

Het moet als een bijzonder geluk worden aangezien, dat bij al de rampen, die de Munsterkerk troffen, haar belangrijkste deel, de oostelijke helft verschoond bleef. Van de oorspronkelijke romaansche kerk, welke in het midden der elfde eeuw werd gebouwd, staan nog het koorhuis met absis en de zijkapellen, — alleen de zuidelijke zijkapel werd voor weinige jaren van den grond op vernieuwd, — de prachtige onderkerk met de haar flankerende krochtkapellen, alsmede drie van de machtige vieringspijlers. Van het aan de viering zich aansluitende langschip uit de twaalfde eeuw bleef slechts één juk behouden; het werd in de veertiende eeuw door een gevel uit tufsteen naar het Westen afgesloten. Daar gelijk we reeds zeiden, eene uitbreiding der kerk in genoemde richting was uitgesloten, ging men sedert den aanvang der vijftiende eeuw in de behoefte aan ruimte voorzien door het aanbouwen van den noordelijken arm, een zeer merkwaardig product van de latere Gothiek. Deze aanbouw bestaat uit een toren, wiens hal, door een rijk stergewelf gedekt zich met een hoogen en breeden boog open naar een ruïne en schoon verlichte beuk van drie sterwelfjukkan. Aan deze beuk werd later ten Westen nog een zijschip toegevoegd, dat echter in onze eeuw werd afgebroken. Van geheel den gothischen aanbouw trekt en verdient de machtige baksteentoren het meest de aandacht. Hij bestaat uit drie verdiepingen en een met leien gedekten helm; het rijzig portaal aan de noordzijde, waarboven een groot venster, werd later gesloten; thans betreedt men de torental door een kleiner portaal ten Oosten. Wat echter den toren bijzonder kenmerkt, is de hoogst schilder-

achtige overdekte gaarderij, die op een uitspringend rondbogenfries rustend de tweede verdieping afsluit, rondom den kop loopt van den tegen den zuidoostelijken hoek geplaatsten traptoren en zich naar elke zijde in tien rondbogen opent. Waar-toe zij diene mocht? De Heer Mengelberg trof wel het juiste, toen hij het vermoeden uitte, dat men bij overstrooming en ijsgang van hier uit den Rijn observeerde. Gaarne hadden wij den toren, althans tot de gaanderij beklommen; het panorama toch, hetwelk men van daar aanschouwt, kan niet anders dan prachtig zijn; maar de bezichtiging van den Romaanschen bouw en de schatten in de sacristie eischten zeker al den beschikbaren tijd.

Langs een trap van vijf treden klimt men uit het middelschip op naar het oost-koor, welks absis uit vijf zijden van den regelmatigen achthoek bestaat. De oude romaansche vensters zijn in de zeventiende eeuw vervangen door drie groote spitsboogramen; een houten tongewelf dekt thans de ruimte. Hoogst merkwaardig is de bijna ongedeerde oude vloerbekleding; zij bestaat uit quadraten van witten en blauwen steen. De twee zijkapellen, waarvan de zuidelijke tot sacristie dient, liggen aanzienlijk hooger dan het hoofdkoor, maar zijn laag van verdieping; naar het Oosten worden zij driezijdig afgesloten.

Van de krochtkapellen is alleen de noordelijke nog naar de kerk geopend; zij onderging in de veertiende eeuw eene gothische verbouwing; de toegang tot de tweede werd in de zestiende eeuw dichtgemetseld; naast het voor de sluitingsmuur geplaatste altaar werd slechts een smalle opening gelaten. Door deze kapel, op wier noord- en zuidmuur nog overblijfselen van zeer oude fresco's zichtbaar zijn, daalt men heden ten dage langs twaalf treden af in de eigenlijke krocht, stellig het meest interessante gedeelte van den ouden bouw. Zij bestaat uit drie beuken, die door vlakke kruisgewelven zonder ribben overspannen haar licht ontvangen door de rondboogvensters in de vijf zijden der absis. Noord- en zuidwand alsmede de sluitingsmuur worden door nissen van gelijken vorm gebroken. Van groote schoonheid zijn de drie paren van bundelpijlers, allen monolithen, welke de gewelven schragen. Zij verheffen zich op gelijke basementen; maar elk paar heeft zijn eigen vorm. De schachten van het eerste bestaan uit vier saamgevoegde zuilen, die van het tweede uit een kern, die door acht half-zuiltjes wordt ingesloten; het derde paar is gegroefd. De twee eerstgenoemde worden door saamgestelde, het laatste door eenvoudige dobbelsteen-kapiteelen bekroond. ¹⁾

Het is zeer te betreuren, dat de krocht bijna elken winter vol water staat, niettemin bevindt zij zich in goeden toestand; zij werd, als wij ons niet bedriegen voor eenige jaren gerestaureerd.

Den meesten onzer deed het blijkbaar leed, niet meer tijd te kunnen wijden aan de bezichtiging van een zoo merk- en eerbiedwaardig gebouw als de Munsterkerk van Emmerik is, een bouwwerk, dat buitendien in menig opzicht aan onze

¹⁾ Zie plaat A.

St. Pieter-kerk doet denken en zeker de gewenschte aanhechtingspunten biedt voor eene reconstructie-teekening der helaas gesloopte Oud-Munsterkerk van Utrecht. Maar de *hora ruens* drong tot beperking en spoed, en zoo konden wij ook niet dan vluchtig de verschillende kunstwerken opnemen, die in het heiligdom zijn verspreid. Wij zagen onder anderen in de torenhal tegenover den ingang het reusachtige beeld van Sint Christoffel, welks kolossale afmetingen op onzen deken in zijn jonge jaren zoo'n machtigen indruk maakten¹⁾, in den noordelijken arm de zestiendeuwsche koperen doopvont, die levendig herinnert aan de doopbekkens van 's Hertogenbosch en Zutphen, maar deze toch in kunstwaarde niet evenaart²⁾, in het hoogkoor het dubbel koorgestoelte van het jaar 1486, rijker dan eenig ander kunstwerk van dien aard aan den beneden-Rijn, uitmuntend vooral door rijkdom en speelschheid van diergestalten en de prachtige bewerking der wapenvelden, die den achterwand versieren. Aller aandacht boeide inzonderheid het kruisbeeld aan de zuidzijde van het hoogkoor, stellig eene van de oudste der plastische voorstellingen, welke wij van den Gekruisigde nog bezitten. Naar gissing van onzen deken is het een kunstproduct van de elfde eeuw. De figuur van den Christus is uit eikenhout gesneden; alleen het hoofd heeft nog de bekleding met vergulde zilveren platen, die voorheen geheel het lichaam bedekte. De uitdrukking van het gelaat en de houding der figuur zijn eenvoudig en waardig; het hoofd is een weinig naar rechts gebogen. Een tunica met mouwen, saamgehouden door een lendengordel, dekt het lichaam tot aan de voeten, wat stellig aanleiding heeft gegeven tot het geheel ongegrond vermoeden, dat de gekruisigde niet de Christus, maar de heilige Wilgefortis zoude zijn.

Reeds was de tijd bijna verstreken, dien wij aan het bezoek der Munsterkerk zouden wijden, toen wij genoodigd werden bijeen te komen in de sacristie, waar deken Troos den schat der kerk had tentoongesteld. Wij vereerden er kostbare reliquieën en zagen veel merkwaardigs en schoons zoowel op het gebied der goudsmee- als op dat der textiele kunst; maar twee voorwerpen boeiden vooral onze aandacht: de beroemde *Arca* en den kelk, dien men gewoonlijk *S. Willibrords-kelk* noemt. Het viel onzen deken niet moeilijk ons te overtuigen, dat de vorm van den kelk op een veel later oorsprong wijst dan zijn naam schijnt aan te duiden, die vorm — een ronde voet en een eveneens ronde nodus, met eenvoudige gedreven bladversieringen, welke in drie reeksen van het midden uitgaan — verraadt de dertiende eeuw; wellicht werd de kelk in dien tijd vervaardigd uit een anderen, van onzen grooten Apostel afkomstig.

Met de bezichtiging der *Willibrord-Arche* hielden wij ons begrijpelijker wijze langer onledig. In wat eere zij vroeger werd gehouden blijkt uit het feit, dat de

¹⁾ Van Surte Christoffels-beelden. Utrecht 1865. pag. 4.

²⁾ Zie plaat. I. Wij hebben deze photographie, alsmede die van de *Arca* en van het koorgestoelte in de Minroieten kerk van Kleef te danken aan den Heer *Richard Tepe*, die ons me: zijn toestel vergezeldde.

graven en hertogen op haar de privilegie's der stad bezwoeren. Wat de deken van ons Gilde ons bij verklaring en waardeering over dit precieus kunstwerk mededeelde, steunt geheel overeen met hetgeen Paul Clemen er van zegt, ¹⁾ die, naar wij van deken Troos vernamen, kort te voren met kanunnik Alexander Schnüttgen de arca onderzocht had. Wij laten daarom eene vertaling volgen van de beschrijving, welke de heer Clemen biedt:

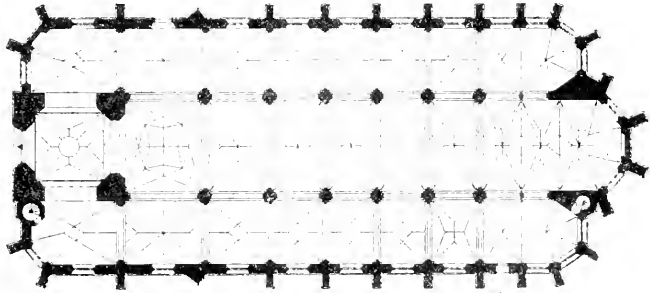
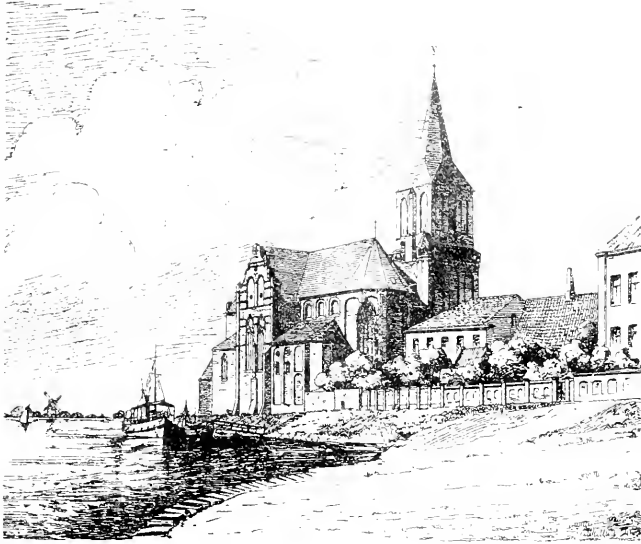

DE S. WILLIBRODUS-ARK.

„Het oude schrijn, 35.5 cm. breed, 33 cm. hoog; hoogte van het geheel 62 cm., lengte 49 cm. De ark, een der kostbaarste en zeker het oudste en meest belangwekkende goudsmeeuwk van den beneden-Rijn, behoort in haar tegenwoordige gedaante tot drie verschillende tijdperken. Het hoofddeel vormt het oude reliquieenschrijn op een uitgehold stuk eikenhout. Daarin bevinden zich de reliquieën, ten deele in zakjes van geel arabisch zijden damast met het ingenaaid patroon van een grooten vogel. De voorzijde van het zakvormig schrijn is met verguld zilverblik bekleed, waarop de symbolen der vier Evangelisten zijn gedreven. De lichamen

zijn diep ingedrukt; de vleugels en manen met den hamer opvallend geribd. Breede banden van goudblik met goudfiligrijn en edelsteen in cellen gevat, waaronder enkele romeinsche gemmen en een stuk Byzantijnsch gegoten glas, vormen de omlijsting der verschillende velden. De achterzijde vertoont een plaat van rood koper, waarop in émail brun (de bruine grond met lijnolie overtrokken en dan gebrand, de gegraveerde lijnen daarna verguld) de Christus aan het kruis is afgebeeld, aan weerszijden wederom de symbolen der vier Evangelisten. De Christus draagt een baard en is van een kruisnimbus voorzien, het benedengedeelte van zijn lichaam wordt door het slot bedekt. Boven zijn hoofd staat: *Jesus Nazarenus rex Judaeorum*. De inscriptie luidt: *He sunt reliquiae quas Sanctus Willibrordus Rome a Papa*

¹⁾ Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz. II. 1. pag. 46 vv. Wij maken onze leden op deze even degelijke als prachtige publicatie opmerkzaam.

Sergio accepit et Embrkam transportavit. Van de smalle zijvlakken is alleen dat van den bovenkant oorspronkelijk; het bestaat uit gedreven zilveren vergulde reepen met een ornament van rosetten; de overige werden in de 16de eeuw vernieuwd.

„Omstreeks het jaar 1400 werd op de ark een groep van de kruisiging geplaatst bestaande uit gegoten statuetten van verguld zilver. Eindelijk werd omstreeks 1520 de Arca tot monstrans ingericht, waarbij de lunula aan het oude schrijn bevestigd werd. Men plaatste toen de ark op een zilveren onderstel, dat 6 cM. hoog van gothische tralievensters en kleine massieve Apostelfiguurtjes voorzien naar boven in tinnen eindigt en door drie knielende engelen wordt gedragen, van welke de middelste, alleen gevleugeld, een spreukband draagt met de woorden: *Ecce Paus Angelorum.* Torentjes schragen de achterzijde. Romdom den voet der oude arca werd een fries gelegd van gebogen en uitgestoken bladornamenten, wier nervure's uit opgestoldeerd draad bestaan. Dit alles getuigt van technisch meesterschap. Geheel de bouw is door gedraaide metalen koorden als verankerd.”

De Heer Clemen betoogt voorts, dat de paus Sergius, in de inscriptie genoemd, slechts Sergius I kan zijn, die van 671—801 den stoel van St. Petrus innam, en dat de bij Willibrord's naam gevoegde S aanduidt, dat de ark na zijn dood werd vervaardigd. Zij behoort volgens hem in haar oorspronkelijken vorm nog tot de achtste of negende eeuw en staat op één lijn met de haar zeer verwante Merovingische goudsmeewerken, in zonderheid met het reliquieën-kastje te St. Benoît-sur-Loire, het reliquarium van Pepijn van Aquitanie in den schat van Conques en dat van Herford, wier drijfwerk technisch overeenstemt met de Emmeriker ark. Ook de achterzijde plaatst hij op grond van de teekening in den zelfden tijd. Het émail brun werd wel is waar eerst in de elfde eeuw meer algemeen toegepast, maar was toch in de negende eeuw niet onbekend.

Noode verlieten wij de schatkamer, en noode onthouden wij ons van een beschrijving der overige kleinodiën, welke zij bevat; onder hartelijke dankbetuiging namen wij afscheid van deken Troos en zijn eerbiedwaardig heiligdom en wandelden naar de S. Aldegondis-kerk.

Onze weg leidde ons door de S. Christoffel-poort. Daar zagen wij in nis een tweede figuur van den Christusdrager, meer dan levensgroot in steen gehouwen. Het beeld is voortreffelijk gemodeleerd en kenmerkt zich door een bijzonderheid, welke, indien wij ons niet vergissen, nog op een verklaring wacht. Afgezien toch van het Christus-kind draagt de Heilige nog twee andere, kleinere kinderen, een onder den linker arm, het ander in zijn pelgrimstasch. ¹⁾

¹⁾ Van Sante Christoffels beelden p. 5.

Een verkwikkende bries woei ons aan de stroomkade gekomen te gemoet, en terwijl wij de frische Rijnlucht inademen, genoten wij enige oogenblikken het schitterend gezicht op de Munsterkerk, wier stoute ligging en harmonieuze koppeling van Romaansche en Gothische bouwdeelen hier het best uitkomen. ¹⁾ Langs de voormalige stadmuur, die thans door de gevels der ingebouwde huizen geheel wordt doorbroken, bereikten wij weldra dat gedeelte der stad, waar de *S. Aldegondis kerk* en haar machtige toren zich verheffen.

Van de oude stichting van *S. Willibrord* is niets overgebleven. Kerk en toren, welke men thans ter plaatse aanschouwt, werden gebouwd in het laatste vierendeel der vijftiende eeuw.

De toren is een machtige imposante bouw, op welken de Emmerikers met recht trots zijn. Alvorens hij in 1561 door den bliksem werd getroffen, moet hij hooger zijn geweest dan enig andere toren tusschen Straatsburg en de zee. Zijn hal opent zich met een spitsboog van geweldige afmetingen naar het middenschip der kerk, een driebeukige basiliek met bijzonder rijk ontwikkelde gewelfconstructie. Bij haar betreden vonden wij haar meer of min gedrukt, minder rijzig dan men kan verwachten van een kerk, die in 1483 werd gebouwd. Wat daarvan de oorzaak was, zouden wij terstond vernemen. Onze even kundige als vriendelijke gidsen, de E.E. H.H. kapelaans Koth en Orts — de Pastoor van Sint Aldegondis, Dr. Angevoort, was tot zijn en ons leedwezen verhinderd ons rond te leiden — toonden ons uit verschillende architectonische bijzonderheden aan, dat gedurende den bouw eene verandering werd gebracht in het oorspronkelijk plan; de toren toch werd een juk verder naar het Westen geplaatst dan men aanvankelijk gewild had; door deze verlenging der kerk, gevoegd bij de aanzienlijke ophooging van haar vloer, verliest zij dien indruk van rijzigheid, dien zij anders zoude maken. Het gebouw, inzonderheid de muren beneden den waterslag der vensters, hebben veel te lijden van de vochtigheid; het is daarom zeker te billijken, dat men, nu de kerk haar polychromie toei gaat ontvangen, genoemde muren niet beschilderd maar met veelkleurige tegels bekleed heeft. Ornament en kleuren vonden echter niet ons aller bijval; ook scheen het sommigen onzer minder prijzenswaardig, dat zij geribd en sterk geglaazuurd waren; de muurvlakken worden daardoor te onrustig. Over de polychromie konden wij moeilijk reeds een oordeel vormen; zij was daartoe nog niet ver genoeg gevorderd.

Van de in de kerk verspreide meubelen trokken terstond de hout-sculptuurwerken onze aandacht, inzonderheid twee beelden, de H. Agnes en de H. Katharina voorstellend. Daar zij van hunne postamenten genomen waren, hadden wij alle gelegenheid ze grondig te bezichtigen. Grazieuse houding, maagdelijk-kiesche lichaamsvormen, liefelijk-vrome gelaatsuitdrukking en monumentale draperie maken ze tot ware meesterwerken. Naar wij bij Clemen lezen, ²⁾ zijn zij de

¹⁾ Men zie het gravuurtje op plaat E.

²⁾ II, I. p. 30.

hoofdkunstwerken van den *Meister von Emmerich*, van wien wij in het Aartsbisschoppelijk Museum eene bekoorlijke Madonna bezitten, die voorheen deel uitmaakte van een kroonluchter. Na de genoemde twee verdienen ook de overige houten figuren van Heiligen uit vroeger en later tijd gezien te worden.

In de sacristie — een in den nieuweren tijd gebouwd kapelletje aan de zuidzijde der kerk — had Pastoor Dr. Angevoort de overige schatten der kerk laten tentoonstellen: de twee hoofdstukken zijn: een verguld zilveren monstrans, 82,5 cM. hoog, door Clemen terecht een der grootste en prachtigste werken der Kleefsche hofgoudsmeekunst genoemd, vervaardigd omstreeks het jaar 1500, en een ciborium 54 cM. hoog, eveneens van verguld zilver uit den aanvang der zeventiende eeuw. De negen gedreven groepen, welke den voet, de cuppa en het deksel van dit weelderig kunstgewrocht versieren, getuigen van de groote vaardigheid, den meesters der Renaissance eigen.

Naast genoemde en andere werken der middeleeuwsche en latere goudsmeekunst vonden wij hier gelegenheid in eenige nieuwere paramenten het kostelijk product van weefkunst te bewonderen, hetwelk de fabrikant *Gotzes* te Krefeld in overleg met den heer *Stummel* sedert het jaar 1889 vervaardigt. De heer *Gotzes* nam tot voorbeeld voor dit weefsel zoowel wat het granaatappel-patroon als de techniek betreft, een prachtig antependium in fluweel-brocaat der S. Victor-kerk te Xanten. 't Is een overheerlijke stof, die, naar wij van harte hopen, ook ten onzent ingang moge vinden. Wij moeten echter, om teleurstellingen te voorkomen, hierbij voegen, dat alleen zoodanige pastoors, die over zeer ruime geldmiddelen beschikken, deze in dubbelen zin kostbare stof zullen kunnen aanschaffen. ¹⁾ Maar de Heer *Gotzes* heeft sedert dien tijd ook minder kostbare en toch zeer schoone fabricaten in den handel gebracht.

Terwijl wij nog, de een hier de ander ginds doolden door en rondom de kerk en elk onzer nog eens nauwkeurig opnam wat van zijn gading was, kwamen een zestal rijtuigen op het kerkplein gereden, om ons naar den *Elterberg* te vervoeren. Het zij ons vergund, bij deze aan den Pastoor der S. Aldegondis-kerk en onze twee gidsen in zijn heiligdom op nieuw onzen dank te betuigen voor de welwillendheid ons bewezen

Het ritje duurde juist lang genoeg, om ons weer op te kwikken en met nieuwe kracht te vervullen voor het bezoek van den *Elterberg*. Of het de frissche lucht alleen was, die sommigen onzer in zeer vroolijke stemming bracht, wij zouden het

¹⁾ Zie *Zeitschrift für Christliche Kunst*, Jaargang 2 pag. 35.

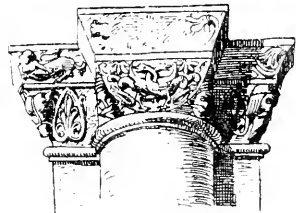
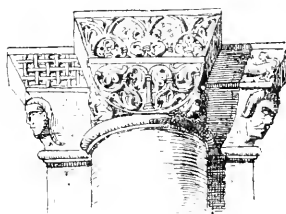
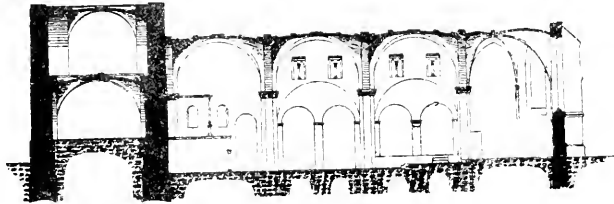
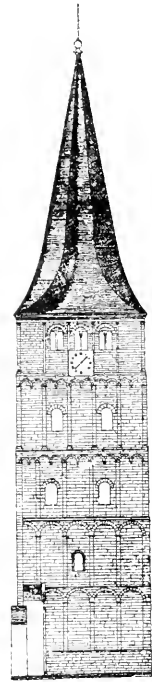
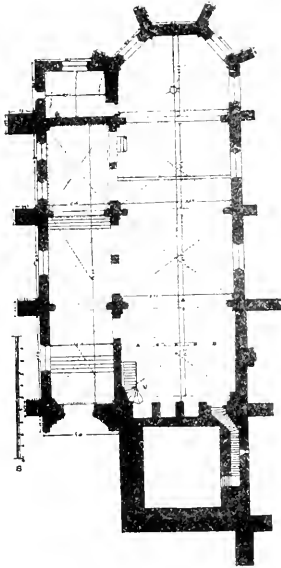
niet durven verzekeren; maar de verslaggever acht zich verplicht het feit dier wel wat uitbundige hilariteit te constateeren. Zij begon zich te openbaren, toen wij aan den voet van den berg uit de rijtuigen stapten, zij klom, terwijl wij in de hitte van den namiddag niet zonder veel inspanning den berg beklommen, en wilde zelfs voor geen ernstiger stemming wijken, toen ons daarboven de tragische gebeurtenissen werden verhaald, waarvan voor bijna duizend jaren de berg en zijn omgeving het toneel waren. Onze vroolijke broeders kregen wel iets weg van de vrijers in het huis van Odysseus welke Pallas Athene door een onweerstaanbare lachbui van hun bezinning beroofde. Maar gelukkig, er kwam toch een einde aan die bui, en dit einde was — mede gelukkig — niet tragisch gelijk het toneel ons door Homerus bezongen. Toen wij de overblijfselen der eerbiedwaardige abdij gingen bezichtigen, verkeerden allen weer in normale stemming.

De historie van den Elter berg klinkt op tot in het grijs verleden en is rijk aan gebeurtenissen, die grooten invloed oefenden op de lotgevallen van Nederland. Als men in geloofwaardige chronijken de geschiedenis leest van den oorsprong der Elter abdij, dan meent men in den persoon van gravin Adela de legendarische gestalte te zien herrijzen van de wraakzuchtige Kriemhilde uit het lied der Nevelingen.

De geschiedenis van den berg opent zich voor ons met den reuzenstrijd tusschen Germanen en Romeinen. Waarschijnlijk heeft reeds Julius Caesar op den Elter berg zijn legerplaats neergeslagen en zeker is het, dat zich hier gelijk op den Vorsten-berg bij Xanten, den Monterberg bij Kalkar en den Slotberg van Kleef aanzienlijke Romeinsche wachtposten bevonden. Ofschoon niet door authentieke getuigenissen gestaafd schijnt daarom de traditie geenszins ongegrond, welke den aanleg der twee- en-zeventig meter diepe put aan Drusus toeschrijft. Toen de romeinsche adelaars uit deze gewesten verdwenen, bleef er onder den naam van *Eltnon* op den berg eene aanzienlijke burgt over, waar somwijlen de Duitsehe koningen en keizers een korte wijle toefden; zoo is een brief van Otto I uit het jaar 944 van Eltnou gedagteekend. Later tot het graafschap Hameland behoorend strekten berg en kasteel tot tijdelijke verblijfplaats der graven; graaf *Wichman* bestemde in 963 den berg tot een geestelijke stichting.

Wichman was van een nederlandsch geslacht, dat naar de verzekering van Alpertus Metensis een groot deel van Duitschland beheerschte, inzonderheid de zeegewesten. Door den keizer aangesteld tot graaf van Gent huwde hij *Lutgardis*, dochter van Arnulf, graaf van Vlaanderen. Maar toen hem deze in 961 door den dood ontrukkt werd, keerde hij naar zijne bezittingen aan den beneden-Rijn terug.

Uit dankbaarheid voor de aanzienlijke uitbreiding, welke zijn heerschappij toen onderging, stichtte hij weldra op den Eter-berg een klooster voor Godgewijde maagden, dat hij zeer mild begiftigde. Zijne stichting werd bevestigd en nog aanzienlijk verrijkt door Otto den Groote bij giftbrieven van de jaren 968 en 970. In de laatste dezer oorkonden wordt gezegd dat de kerk gewijd was *in honorem Salvatoris et S. Viti Martyris*. De bezittingen waren gelegen niet slechts in

Gelderland en het graafschap Hameland, maar zelfs in ver afgelegen gewesten: in het Gooi (Nardinelant), in Holland, Groningen en Friesland. In 973 nam Keizer Otto II, te Nijmegen toevend de jonge abdiij onder zijn bijzondere bescherming (mundiburnium), ontrok haar aan het rechtsgebied en de rechtspraak van alle Graven, Heeren en Rechters en voegde haar de belangrijke keizerlijke inkomsten van de visscherij en den tol op den IJsel — *den Katertol* — toe. Uit genoemd stuk blijkt, dat Wichman's dochter *Lutgardis* abdis was.

Zoo scheen de toekomst der abdiij voor eeuwen verzekerd, maar nauwelijks had de vrome stichter de oogen gesloten, of er brak een tijdperk aan van wilde beroering. *Adela*'s graven tweede dochter, eerst gehuwd met graaf *Imad* van Redichem, die waarschijnlijk het kasteel Doornweerd bewoonde, verslingerde zich na diens dood op den beruchten *Balderik*, een eer- en staatzuchtig geweldenaar, wiens slot *Uplade* op ruim een kwartier uur afstand van Elten naar de zijde van Lobith gelegen was. ¹⁾ Na haar's Vaders dood betwistte Adela de wettigheid der schenkingen door hem aan de abdiij gedaan, en toen de abdis, hare zuster, in 983 plotseling overleden was — naar men algemeen zeide door haar vergeven, — overviel zij als een furie met eene woeste bende het klooster en stelde zich met geweld in het bezit van het erfgoed van *Lutgardis*.

Op last van Otto III werd zij er uit verdreven. Maar kort daarna huwde zij haren *Balderik*, die met wapengeweld opnieuw den Elterburg bemachtigde. Wederom kwam de hoogste macht tusschenbeiden; *Balderik*, uit de abdiij verjaagd werd voor zijn misdrijf met eene geldboete gestraft en verscheen met *Adela* in 997 te Nijmegen voor den keizer, voor wien beiden plechtig (met hand en halm) afstand deden van alle aanspraak op de abdiij en hare bezittingen. Tot besteding van den vrede werden aan *Balderik* en *Adela* talrijke bezittingen in vollen eigendom afgestaan en verhief de keizer de abdiij tot een vrij en onafhankelijk Rijksstift. Uit 's keizers brief van 18 Mei 997, die ons met deze gebeurtenissen in kennis stelt, blijkt tevens, dat ter zelfder tijd de aard en inrichting der abdiij in dier voege gevestigd zijn als zij acht eeuwen hebben voortgeduurd: zij werd eene *saeculiere* stichting, wier leden niet *nonnen*, maar *kanonikessen* genoemd, de vrijheid behielden ten allen tijde het stift te verlaten en een huwelijk aan te gaan. Later werden aan de *kanonikessen* vier *Priesters kanunniken* met vier *Vicarissen* toegevoegd.

Intusschen bracht ook de plechtig bezworen overeenkomst van het jaar 997 aan de abdiij nog niet de zoo lang gehoopte rust. Toen zich in 1001 in Duitschland de droeve mare verspreide, dat keizer Otto III in Italië overleden was, brak *Balderik* zijn woord, overviel het stift, veroverde het ondanks de sterke wallen, waarmede het bevestigd was en maakte al de bewoners tot zijn lijfeigenen. Hoe lang hij thans meester bleef van de abdiij, blijkt uit de geschiedbronnen niet; maar wij mogen wel als zeker aannemen, dat de vrome en krachtdadige *Hendrik II*,

¹⁾ Uplade, thans *Houberg*, was voorheen door de Wilt — een zijarm van den Rijn — van Elten afgescheiden en lag op den linker Rijnover.

die in 1002 te Nijmegen toefde, hem zijn buit spoedig zal hebben ontweeldigd. Of echter de kanonikessen van den Elterberg nu eindelijk in vrede den Heer hebben kunnen dienen, schijnt zeer twijfelachtig. Adela toch ontzag geen middelen, hoe gruwelijk ook, om haar heerschzuchtige verlangens te bevredigen. Zij had uit haar eerste huwelijk twee zoons *Diederik* en *Meinwerk*. Eerstgenoemden, erfgenaam van zijns vaders goederen, liet zij in het kasteel te Uplade vermoorden, terwijl zij *Meinwerk*, die sedert het jaar 1009 den bisschopzetel van Paderborn door zijn heiligheid en zijn kunstliefde sierde, voortdurend bestookte. Hoe zoude zij de gehate kanonikessen der abdij ongemeoid hebben gelaten? Daarbij kwam, dat de vreeselijke vrouw haar eerzuchtigen *Balderik* wist aan te zetten tot een verwoeden krijg met den nieuwen heer der Over-Rijnsche gewesten, die gelijk haar vader *Wichman* heette; in dien krijg bleef de abdij zeker niet ongedeerd. Eerst in 1017 vonden *Balderik* en *Adela* een jammerlijk einde; niet lang te voren hadden *Bisschop Adelbod* van Utrecht en graaf *Bernard*, opvolger van den zooeven genoemden *Wichman*, dien *Adela* op verraderlijke wijze had doen ombrengen, hun kasteel op den *Houberg* aan den grond gelijk gemaakt.

Of de door *Balderik* ontheiligde en verwoeste abdijkerk gedurende geheel de 11de eeuw in puinen bleef, dan wel, of zij herbouwd eene eeuw later op nieuw eene verwoesting onderging, ligt in het duister; wat wij zeker weten is, dat zij onder de vijfde abdis, *Ermgardis* (1100—1129) herbouwd en in 1129 op nieuw geconsacreerd werd. In het necrologium der abdij wordt *Ermgardis* genoemd *Reedificatrix Ecclesiae et piissimae memoriae*.

Eindelijk was dan voor het stit de tijd van vrede gekomen, van vrede en van in- en uitwendigen bloci. Van verslapping van tucht en andere stoornissen vernemen wij niet. De adellijke kanonikessen dienden haar Bruidgom overeenkomstig haar regel en zij maakten zich nuttig, niet slechts door haar gebed maar ook door het opvoeden van meisjes van adellijken huize. Als een feit van bijzonder gewicht uit dit tijdperk stippen wij nog slechts aan, dat de abdij in 1280 geheel het *Nardingeland* aan graaf *Floris V* in vollen eigendom overdroeg. Veertig jaren te voren had zij den *Katertol* in erfpacht aan de stad *Deventer* gegeven.

Aanleiding tot nieuwe beproeving gaf de noodlottige strijd, tusschen de beide Geldersche Hertogen, *Arnold* en *Adolf*, vader en zoon, gevoerd. In dit geding betrokken wist de heerschzuchtige Hertog van Bourgondië, *Karel de Stoute* te bewerkstelligen, dat hem — op geheel wederrechtelijke wijze — geheel Gelderland werd verkocht of verpand. In 1472 vermeesterde hij Nijmegen en sloeg zijn legerplaats neder bij den *Elterberg*, waar de gezanten der overige Geldersche steden hem kwamen huldigen. De overwinnaar gaf nu het *Eltensche Drostambt* met nog andere nabij gelegen streken aan zijn bondgenoot den *Kleefschen hertog* over. Deze gift, door *Maximiliaan* in 1477 en door *Philips II* in 1505 bevestigd en door *Karel V* niet teruggenomen, had ten gevolge, dat dit zoo echt Nederlandsch

gewest, gelijk vroeger reeds Emmerik en nog zoo veel meer, van ons werd losgerukt en aan den vreemde kwam.

Dat de abdij onder deze gebeurtenissen veel had te lijden kan wel niet betwijfeld worden; eene eeuw later bracht de Spaansche krijg haar den ondergang nabij. Spaansche en Staatsche benden betwisten elkaar beurtelings het bezit dezer gewesten, en in 1585 onderging het stift eene zoodanige verwoesting, dat de abdis *Margaretha van Manderscheid* met hare stiftsdames te Emmerik een goed heenkomen moest zoeken. Hare opvolgster, *Agnes gravinne van Limburch en Brouckhorst* vond gelegenheid om met de haren naar den berg terug te keeren; zij herstelde de abdij, maar de aloude romaansche kerk, die naar wordt bericht, voorheen met acht altaren prijkte en ook eene krocht had, bleef nog onhersteld. Nieuwe jammeren en nieuwe verwoesting bracht weldra de erfopvolgingskrijg tusschen Brandenburg en Paltz-Neuenburg; toen deze geëindigd was, voorzag men in 1634 in de behoefte aan een heiligdom door het stichten eener hulpkapel; in 1670 eindelijk begon men de oude Abdij-kerk — schoon op verkleinde schaal — te herstellen; zij werd in 1677 geconsacreerd door Joannes van Neercassel, Bisschop van Kastorien.

Sedert deze gebeurtenis bleef de abdij ondanks de nieuwe stormen, welke volgden, voortbestaan onder het oppergezag van Pruisen en behield haar eigen rechtsgebied totdat zij in 1802 gelijk al de nog bestaande geestelijke vorstendommen in Duitschland werd gesaeulariseerd. Het stift of drostambt Elten werd met de Pruisiche monarchie vereenigd. Laatste abdis was *Lactitia*, dochter van Joachim Murat. In 1811 maakte een keizerlijk besluit voor goed een einde aan het bestaan der eerbiedwaardige stichting. Hare rijke bezittingen werden nu staatsdomein verklaard, de stiftsdames op pensioen gesteld; de laatste van deze, eene gravin van *Salm-Reiffenscheid-Bedburg*, is 1832 te Laag-Elten overleden.

Van een zoo lang en rijk verleden, dat den Elterberg maakte tot den zetel eener ver uitgestrekte heerschappij, tot tijdelijke verblijfplaats van keizers en koningen, tot een twistappel voor heerschzuchtige vorsten, tot het tooneel van bloedig tragische gebeurtenissen, en vooral — eeuwenlang — tot een heiligdom van hoogst zeldzamen aard, waar een koor van maagden, niet als arme Clarissen maar als spruiten van hoogadelijke geslachten den Goddelijken Bruidegom verheerlijkten en dienden met den grootst mogelijken luister, waar op hooge feesten het christelijk feudale en monachale leven zich vertoonde in al zijn glans, zijn verscheidenheid, zijn bonte pracht, in zijn ernst en zijn boert, in zijn licht — maar ook in zijn schaduwzijden: van dit alles blijven heden ten dage helaas slechts weinige monumenten getuigen. In de *Nederlandsche en Kleefsche Oudheden* vindt men nog eene afbeelding der abdij, zooals zij zich voordeed tusschen de jaren 1634 en 1674. Wij zien er de abdij-gebouwen hersteld, de kerk nog in puinhoopen, maar tevens de in 1634 gebouwde kapel, welke met een torentje prijkt. Wel werd, gelijk wij reeds zeiden, de kerk herbouwd, maar de

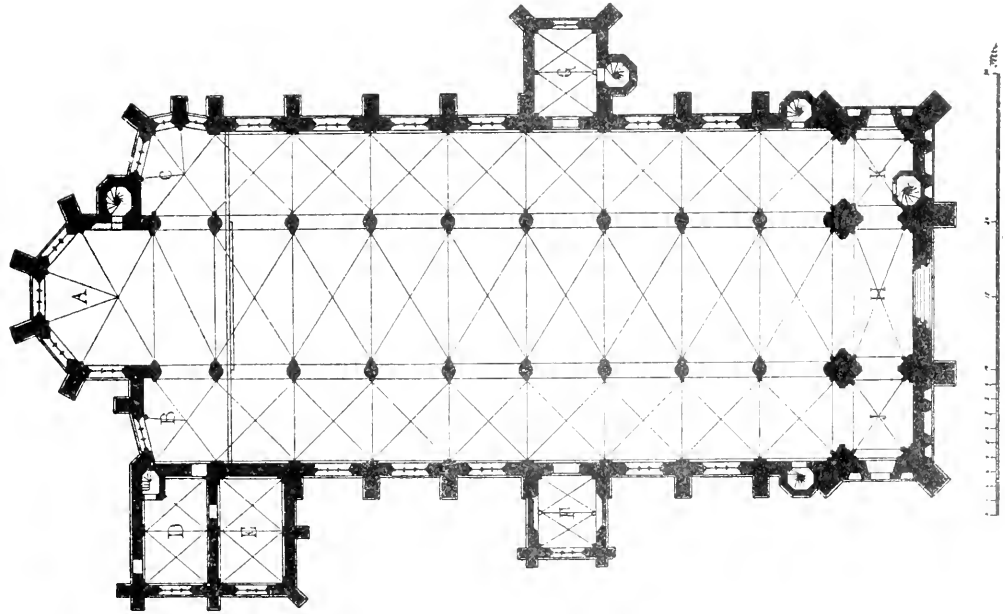
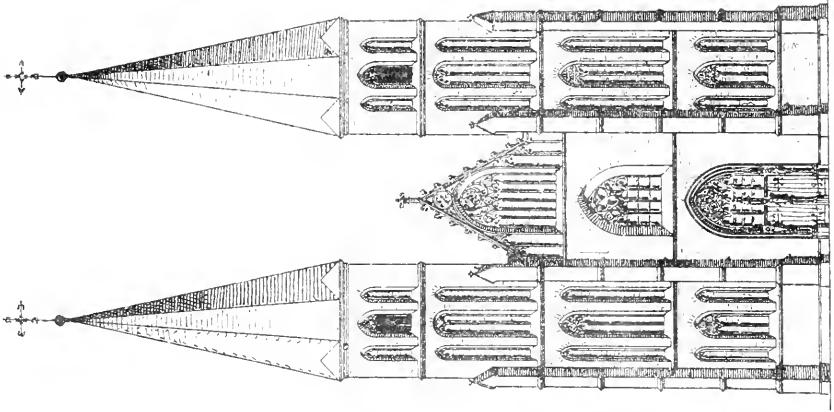
abdijgebouwen werden in 1834 ten behoeve der staatskas voor afbraak verkocht en jammerlijk gesloopt. Zoo bleef er van de vroegere heerlijkheid, afgezien van de woning der abdis, niets over dan de Stiftskerk, thans parochie-kerk van Hoog-Elten, welke in 1889 door *Theodor Gelsing* van Emmerik werd gerestaureerd.

Reeds uit de verte trekt haar machtige tufsteen-toren de aandacht. ¹⁾ Hij verheft zich in vijf quadratvormige verdiepingen, die door vlakke pilasters en nissen, alsmede door een wisselend aantal vensters eene even rijke als smaakvolle breking ontvangen. Alleen de vensters van de klokkekamer zijn niet dichtgemetseld. De helm is achtzijdig en met leien gedekt.

De abdij-kerk zelf bestaat uit een hoofdbeuk met priesterkoor en een aan de noordzijde gelegen lagere zijbeuk, die bij de jongste restauratie een eigen bedaking ontving en van buiten door drie sterke baksteenberen werd geschraagd. Toegang tot de kerk geeft een oud Romaansch portaal met gordelzuilen, dat in 1676 voor de westzijde der zijbeuk herrees, maar ontsierd door barokke toevoegsels. Een wapen en een cartouche met inscriptie bewaren hier de heugenis van de abdis *Alaria Sophia van Salm-Reifferscheidt*, die in laatstgenoemd jaar de kerk herbouwde nadat deze negentig jaren lang van dak en gewelven beroofd onbruikbaar was geweest voor den heiligen dienst.

In haar inwendig doet zich de kerk voor als een hoogst interessant product van de Romaansche kunst. Wij herkenden terstond den bouw van het jaar 1129, die wel is waar van een Gothisch koor werd voorzien en bij de herstelling in de zeventiende eeuw verschillende wijzigingen onderging, maar toch gemakkelijk in zijne oorspronkelijke gedaante kan worden gedacht. De middelbeuk bestaat uit drie op breede gordels rustende kruisjukken, tusschen welke gedrukte kruiswulven zonder ribben zijn geslagen. De machtige en dikke zuilen, welke de gewelfgordels opvangen, werden met uitzondering alleen van de westelijke bij den herbouw van 1671 in veelzijdige pijlers herschapen. De noordelijke scheidsmuur, waarin twee gekoppelde blinde nissen de gewenschte breking brengen, rust op twee sterke rechthoekige pijlers met vooruitspringende halfzuilen naar de noord- en zuidzijde. Van deze halfzuilen zijn de naar het middelschip gekeerde zonder sokkels, maar worden bekroond door kapiteelen van zeldzame schoonheid en rijkdom van vormen. Met dezen wekte de voor de stiftsdames bestemde tribune onze hoogste belangstelling. Zij neemt het grootste gedeelte in van het westelijk juk der hoofdkerk en wordt gedragen door vijf eenvoudige zuilen met wortelkapiteelen en breed uitzwellende kampers. De Heer Clemen, aan wiens aandacht niets schijnt te ontgaan, wijst op de in *Eijck van Zuijlichem's* bekend werk voorkomende afbeelding van een soortgelijke tribune, welke voorheen in de Sint Pieter van Utrecht stond. Wij betwijfelen echter, of bedoelde afbeelding wel een nonnen-tribune voorstelt.

¹⁾ Men zie plaat C.

Als wij nog opmerken, dat de ingang naar het Westen en het oostelijk juk zich vijf trappen boven het algemeen niveau der kerk verheffen, dan meenen wij omtrent den even interessanten als eerbiedwaardigen bouw op voor ons voldoende wijze te hebben gesproken.

Over de meubels en den zeldzamen reliquieën en kunstschat der stiftskerk behoeft de verslaggever niet uit te weiden. Eerstgenoemden toch, voor het meerendeel afkomstig uit de 17de eeuw, hebben weinig of geen kunstwaarde; hoogst merkwaardig, maar niet in gelijke mate schoon, is een steenen figuur uit de 12de eeuw, eene voorstelling van Abraham, die in zijn schoot de zielen der rechtvaardigen verzamelt. De Aartsvader met lange haren, vollen baard en in nauw aansluitende kleding zit op een troon en houdt met beide handen een geheel bekleed kind vast — symbool der ziel, — hetwelk opwaarts ziet en de linker hand op de borst legt. De ruw gehouden figuur wint niet in aantrekkelijkheid door de niet minder ruwe beschrijving, toch moet zij — verkeerdelijk voor een beeld van S. Machutus gehouden — voorheen veel dovotie hebben gewekt.

Wat betreft den zoo rijken en kostelijken reliquieën- en kunstschat, dien de vriendelijke Pastoor op de communiebank had tentoongesteld en dien wij niet moede werden te bewonderen, mogen wij onze lezers verwijzen naar het verslag van het volgend jaar, waarin zij daarover een voordracht zullen vinden, waarop een vakman en deskundige — onze medebroeder de Heer Jan Brom — ons later vergastte. Slechts éene opmerking zij hier herhaald, welke wij bij de bezichtiging als uit één mond maakten: die schat van reliquieën, reliquiairs, heilige vaten en andere kerk-utensilien verraadt zijn oorsprong en bestemming; men ziet, dat hij werd aangelegd en verzameld door hoogadelijke, innig vrome en fijn ontwikkelde kanonikessen, die het zeldzaamste, het volmaakste, het edelste en het fijnste zochten — en het ook wisten te verwerven dank zij haar rijkdom en haar menigvuldige relatien. Wat van dien schat overbleef geeft ons eenig denkbeeld van den luister, waarin voorheen geheel de stiftskerk moet hebben geprikt: hoe jammer, dat nog in den nieuweren tijd het belangrijkste werk van den kunstschat — het groote koepel reliquiair — van Elten over Doornik, Anholt en Parijs verhuisde naar het South-Kensington-Museum te Londen.

De stiftskerk en haar schatten hadden intusschen onze aandacht langer geboeid, dan de samenstellers van het reisprogram schenen verwacht te hebben. Volgens het program toch hadden wij op denzelfden Elterberg, waar de vrome kanonikessen zoo dikwerf in kapittel vereenigd waren, ons jaarlijksch generaal-kapittel moeten houden; maar het ontbrak aan tijd. Ons bestuur meende echter, dat wij 's avonds te Kleef nog wel tijd en gelegenheid voor het houden der vergadering zouden vinden. En zoo wandelden wij bij prachtig weder naar het station Elten, en bezochten in het voorbijgaan nog even de kerk van Laag-Elten. Maar toen wij te Kleef aangekomen, na ons verfrischt te hebben, plaats namen aan den wel gestoffeerden feestdich in het hotel *Loock*, klommen de vrolijkheid en de geestdrift

weldra zoo hoog, dat de Heeren van het bestuur zelven hun ernstig voornemen blijkbaar geheel vergaten. Het zoo opgewekt feestmaal zal de deelnemers wis even lang heugen als het vele schoons en belangrijks, hetwelk zij dien dag zagen.

Het program van den tweeden dag wedijverde in rijkdom en afwisseling met dat van den eersten. Wij moesten daarom reeds vroeg uit de veeren, om alles te kunnen genieten wat onze wegbereiders hadden aangewezen. En toch was het voor de jonge garde nog niet vroeg genoeg. Toen wij met de uitvoering van ons program begonnen, kwam zij reeds uit het hotel Maywald terug van een roeitochtje. Leve de jeugd!

Na de stille gilde-mis in de Groote kerk togen wij het eerst naar het slot; niet zoo zeer om die zoo merkwaardige burcht nauwkeurig op te nemen, al verzuimden wij niet o. a. de wonderbaar schoone Romansche portaalresten te bewonderen, welke in den benedenhof zijn geplaatst; ons hoofdoel was, den bekenden zwanentoren te beklimmen en van de hoogte uit onze blikken te laten weiden over de zoo schoone en door God gezegende landstreek. Wie herinnert zich daar niet de liefelijke legende, welke de Chronisten over den oorsprong van het geslacht der Kleefsche graven hebben geboekt?

„In het jaar 309 vóór Christus kwamen twee edele Romeinsche ridders uit het geslacht der Ursiniërs, hetwelk van Troja afkomstig is en een roos op gouden grond tot wapen had, over de Alpen naar den beneden-Rijn en bouwden een kasteel op den berg Kermisdal niet ver van de plaats, waar de Waal zich afscheidt van den Rijn. Vreemde volken verwoestten later dit slot; maar Julius Caesar bouwde in het jaar 55 v. Chr. voor de Ursiniërs twee nieuwe kasteelen: het eene op het Valkhof te Nijmegen, het tweede bij Tiel. Te Nijmegen regeerde in het jaar onzes Heeren 711 de Ursiniër Diederik, als eenige spruit van zijn geslacht. Hij huwde de schoone Beatrix, de dochter en erfgename van den graaf van Teisterbant. Het eenige kind uit dit huwelijk, eene dochter, naar hare moeder Beatrix geheeten, werd na haar's vaders dood door vijanden hevig bestookt. Toen nu op zekeren dag Beatrix door zorgen gekweld op het terras stond van het slot te Nijmegen en haar blik liet glijden over den spiegel van den Rijn, zag zij een schoonen witten zwaan op haar aanzwommen, die met een gouden keten voor een scheepje was gespannen; en in het scheepje stond een fiere ridder, die droeg een gouden zwaard en een jachthoorn aan zijn heup en een kostbaren ring aan zijn vinger en een schild van goud met een klein zilveren schild in het midden, van hetwelk acht gouden koningsschepters als zoovele leliën zich over het schild verspreidden; alle acht echter werden in het midden saamge-

houden door een spang, waarin een kostbare smaragd blonk. De ridder heette Helias met den bijnaam Grail en stamde uit het aardsche Paradijs. Hij was de lieveling van alle Heeren en Vorsten en door Keizer Theodosius tot Graaf over het land van Kleef benoemd.

„Als hij nu bij het slot van Nijmegen was geland, kon Beatrix hem niet weerstaan. Nadat hij haar plechtig had laten beloven, nooit naar zijne herkomst en zijn geslacht te zullen vragen — daar zij anders over beiden onheil zoude brengen — nam hij haar als zijn echtgenoot mede en bouwde voor haar, naar zij gewenscht had, een kasteel te Kleef en leefde met haar een en twintig jaren lang in het grootste geluk. Maar toen ontsnapte in een nachtelijk uur aan Beatrix de verboden vraag en terstond kwam de zwaan met het scheepje terug naar de plaats, waar hij beiden lang geleden aan wal had gezet. Wat ook zijne echtgenoot en zijn drie zonen deden om hem te weerhouden, Helias stapte in het scheepje en voer henen. Hij kwam om in den veldslag tegen de Arabieren bij Tours. Na Helias resideerde te Kleef zijn oudste zoon Diederik; hem had de vader bij zijn vertrek het schild met het wapen en het gouden zwaard overhandigd als graaf van Kleef en Teisterbant. Tot den dood van graaf Balduin in 822 bleven de twee graafschappen vereenigd. Maar Balduin's zonen verdeelden onder elkander de graafschappen Everhart ontving Kleef en Robert Teisterbant, maar onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat Teisterbant onder de opperleenheerschappij van Kleef zoude blijven. ¹⁾

Zoo de legende. Geheel anders spreekt natuurlijk de historie. Toen sedert het begin der 5de eeuw de Romeinsche heerschappij in de Kleefsche landen een einde nam, ging het bestuur onder de Merovingiërs over in de handen van gougraven. In den aanvang der 11de eeuw voerde een *praefectus* met name Godfried het be heer; diens dochter was gehuwd met graaf Wichman den jonge, die, gelijk wij vroeger zeiden, in den strijd met Balderik verraderlijk werd vermoord. Keizer Hendrik II maakte Rutger van Vlaanderen tot eersten *erflijken Graaf van Kleef*. Kleef was voortaan een der vier zuilen van de kerk van Utrecht; maar in de Kleefsche landen hadden en verkregen later ook de Aartsbisschop van Keulen en de Bisschop van Munster jurisdictie.

Graaf Rutger vond te Kleef zeker een burg; maar eerst sedert den aanvang der 11de eeuw vernemen wij van een *oord* Kleef. Twee honderd jaren later in 1282 verkrijgt Kleef de eerste stedelijke privilegie's van graaf Diederik VI en ontwikkelt zich onder de begunstiging der graven en latere hertogen tot eene steeds belangrijker stad.

Van de burg teruggekeerd gingen wij het grootste deel van den beschikbaren tijd wijden aan de bezichtiging der *parochie* voormalige *stijtskerk*. Zij is een impo

¹⁾ Zie Dr. Robert Scholten, *die Stadt Cleve*. Beiträge zur Geschichte derselben meist aus archivalischen Quellen. Cleve. 1880. pag. 12. De schrijver van dit voortreffelijk boek, onder wiens leiding wij ons gaarne zouden hebben gesteld, was ten tijde van ons bezoek afwezig; wij werden daarvoor schadeloos gesteld door de groote voorkomendheid van den Zeer Eerw. Heer Deken der stad.

sant gebouw, een monument „aus Einem Gusse” regelmatig van aanleg en edel van vormen.¹⁾ Ter plaatse waar zij zich verheft — aan het marktplein — stond vroeger een waarschijnlijk Romaansche kerk, naar welke in het jaar 1341 het kapittel van den *Monterberg* (bij Calcar) werd overgeplaatst. Deze gebeurtenis, de gestadige uitbreiding der stad en de gunst der Heeren van Kleef maakte toen eene nieuwe en grooter kerk noodig. Naar het ontwerp van meester *Koenraad van Kleef*, die in de bouwrekeningen van de S. Victor-kerk van Xanten *magister operis Clevensis* genoemd wordt, begon men den bouw in 1341 en voltooide dien tachtig jaren later in 1426

De stiftskerk, een baksteenbouw — alleen het koor en de westgevel bestaan uit tuf en houwsteenen — is een zuilenbaziliek van drie beuken met twee westelijke torens, een noordelijk en een zuidelijk voorportaal en eene sacristie in het Noord-oosten. Laatstgenoemde bestaat thans uit twee localen, van welke het westelijke eerst na de voltooiing der kerk, in 1482, gebouwd oorspronkelijk een andere bestemming had: het diende als knekelluis. De benedenverdieping, het eigenlijk knekelluis, was voorheen naar het Noorden en Westen open en slechts door een traliewerk afgesloten, zoodat men van het kerkhof het gebeente zien kon; daarboven verheft zich de kapel van S. Michael — thans tweede sacristie — welke vroeger door een nog erkenbaren boog met het inwendige der kerk verbonden was.

Het hoofdkoor sluit in vijf zijden van den regelmatigten achthoek; de zijkoortjes, vierzijdig en van onregelmatigen vorm zijn overhoeks geplaatst. In den hoek tusschen het hoofdkoor en het zuidelijk zijkoor rijst een traptorentje op met onregelmatig grondvlak. De middelbeuk is aanzienlijker hooger dan de zijschepen, toch is zij geen lichtbeuk; de scheidsmuur wordt niet door vensters gebroken, maar vertoont aan de binnenzijde boven de horizontaallijst slechts venstervormige nissen met posten en traceeringen. Naar onze bouwmeester, de Heer Tepe, terecht opmerkte, mag betwijfeld worden, of men in deze niet is afgeweken van meester Koenraad's oorspronkelijk plan. Door het openen der nissen zoude men de schoonheid der kerk niet weinig verhoogen, en het is zeker opvallend, dat de luchtbogen, welke van de buitenberen tegen de scheidsmuur opklimmen, deze aanzienlijk hooger treffen dan voor het opvangen van de zijdelingsche drukking der gewelven noodig schijnt. Deze stijlte der luchtbogen werd geboden door de sterke helling van het schuine dak dat elke zijbeuk dekt, waarschijnlijk echter had naar het oorspronkelijk plan elk juk der zijbeuk eene afzonderlijke, en vrijstaande bedaking moeten ontvangen, gelijk zulks geschiedde bij de S. Victorkerk te Xanten; dan had men de scheidsmuur door vensters kunnen breken en de luchtbogen minder hoog laten klimmen. De Heer Tepe wees tot bevestiging van zijn vermoeden nog op eene bijzonderheid. Aan de zuidzijde, waar de helling van het dak der zijbeuk geringer is dan aan de noordzijde, heeft

¹⁾ Zie den platten grond en de West-façade op plaat D.

men in de scheidsmuur kleine vensteropeningen kunnen maken welk thans zijn dichtgemetseld; daaruit valt te besluiten, dat men gedurende den bouw nog heeft gewijfeld.

Van de twee voorportalen is het noordelijke — voorheen de *kraamhal* geheeten, daar de kraamvrouwen van hier uit de kerk werden binnengeleid — met een wimberg bekroond en door sierlijke pinakels geflankeerd; het zuidelijke — vroeger *bruidthal* (bruidshal) genoemd, omdat de bruidsparen door haar de kerk betraden — is eenvoudiger gehouden en laag van verdieping; boven de hal echter bevindt zich eene gewelfde ruimte, het archief, tot welke men door een vijfhoekig traptorentje opklimt.

Een waar meesterstuk van architectuur is de westelijke gevel met zijn twee machtige torens. Hij bestaat uit twee verdiepingen en een slank frontaal, welks lijst met kruisbloem en hogels, en welks vlak met een diepe nis en sierlijk kraalwerk rijkelijk zijn versierd. De verdieping daaronder wordt gebroken door een groot venster met drie posten en sterk afzettende eggen. De vlakke eggen van het hoog opgaande dubbelportaal zijn alleen in den boog bekleed; het boogschild vormt eene nis van drie posten met een rijk ontwikkeld rozet; tegen de deurpost is de beeltenis geplaatst van de H. Maagd met het kind, tegen de eggen rechts die van S. Petrus, links die van S. Paulus. Deze beelden werden naar de verweerde oude nieuw gehouwen door Allard te Munster.

Hoogte en breedte van den gevel staan in gelukkige verhouding tot die van de torens. Dezen rijzen van een hoogen sokkel in vier verdiepingen op en worden door slanke achthoekige helmen bekroond. Sterke beren, die zich vijfmaal verdunnen, schragen het muurwerk tot aan het midden der derde verdieping; elke verdieping heeft drie hooge nissen, een breeder tusschen twee smalle; alleen in de middelnissen der eerste en vierde verdieping zijn de lichten uitgebroken.

Wat het inwendig der kerk betreft, het beantwoordt ten volle aan de hooge verwachting, welk hare uitwendige beschouwing opwekt. Als men door het hoofdportaal binnentredend een wijle toeft tusschen de twee machtige met rijke geledingen bekleede pijlers, d'e den westelijken bouw schragen, en den blik laat weiden door de drie rijzige met kruiswelden overspande hallen, langs de zestien ranke zuilen met haar sierlijke kapiteelen en ranke schalken — drie aan de binnen- en een de buitenzijde, — tot in het hooge koor met zijn schoone lijnen welke helaas wegens de hoogte en breedte van het in 1845 geplaatste altaar niet tot haar volle recht komen. dan behoeft men waarlijk geen enthousiast te zijn, om in bewondering te geraken. Maar die bewondering zoude nog hooger, zoude tot verrukking klimmen, indien, gelijk wij reeds zeiden, Meester Koenraad's oorspronkelijk plan verwezenlijkt was en de nissen van de hooge scheidsmuur in haar volle lengte en breedte voor het licht geopend waren.

Voor eene kerk, die gelijk de onze niet slechts parochie- maar tevens stiftskerk was, schijnt het koor zeker klein. Men ziet terstond, dat de dertien kanunniken met

hun twintig vicarissen niet behoorlijk koor hebben kunnen houden in de betrekkelijk kleine ruimte, die door de absis wordt ingesloten en waarin voorheen nog die groote grafmonumenten stonden. Zelfs vermeerderd met het eerste gewelfjuk der middelbeuk, dat eenige trappen hooger ligt dan de verdere jukken, moest de ruimte onvoldoende zijn. De stiftsheeren hebben dan ook een grooter gedeelte der kerk tot hare beschikking gehad, hetwelk de bouwmeester niet verzuimd heeft als het hunne te kenmerken. Terwijl toch de sokkels der overige zuilen veelhoekig zijn, zijn die van de drie oostelijke zuilenparen rond. Het koor der kanunnikken reikte derhalve tot het derde paar; deze twee zuilen waren voorheen door de westelijke afsluiting van het doksaal verbonden, terwijl een hekwerk van de zuilen naar de buitenmuur het mannen- en het vrouwenkoor van de zijbeuken afscheidde. Genoemd doksaal is reeds lang verdwenen gelijk verreweg de meeste meubels, aan welke de stiftskerk zeer rijk moet zijn geweest. Maar wat de tijd heeft gespaard verdient ten zeerste te worden gezien.

Noemen wij hier slechts het voornaamste. Vooreerst het *Maria-altaar* van *Henrik Douverman* en *Jakob Dericks*. Het werd vervaardigd, om een reeds aanwezig Madonna-beeld uit het midden der veertiende eeuw op te nemen. Wij herkenden in dit altaarwerk terstond de weelde, de bevalligheid en weergalooze kunstvaardigheid, welk wij voor eenige jaren aan Douverman's Maria-altaar te Xanten hadden bewonderd; ¹⁾ maar het Kleefsche altaar munt boven dat van Xanten uit door eenvoud en klaarheid van compositie. Het tweede zijaltaar — het kruisaltaar geheeten wegens de kruiziging, die in den bovenbouw de hoofdgroep vormt — is een uitnemend product van de school van Kalkar, waarin zich de invloed der Nederlandsche renaissance openbaart. ²⁾ Beroemd zijn de *grafmonumenten* der kleefsche stiftskerk, o.a. de groote steenen graftombe van *graaf Adolf VI van Kleef* († 1394) en van zijne echtgenoot *Margartha van Berg* († 1425), en die van *Hertog Joan II* († 1521) en zijne vrouw *Mechtildis van Hessen* († 1503). Op de groote koperen plaat, welke laatstgenoemde dekt, zijn de hertog en de hertogin afgebeeld, beiden met gevouwen handen en door flamboyante baldachijnen overhuifd. De vier zijden der tombe zijn versierd met zestien wapens in koper geëst, die door koperen beren van elkander worden gescheiden. Het prachtig monument vertoont veel overeenkomst met de graftombe van Catharina van Bourbon, welke wij 's namiddags in de S. Stevens kerk te Nijmegen zouden bewonderen. Kleiner van afmetingen, maar hoogst zinrijk en poëtisch en daarbij voortreffelijk uitgevoerd is het steenen epithaphium van *Balthasar van Distelhuysen*. Deze, in 1502 overleden, was *artium et medicinae doctor decanus clivensis*. Als doctor in de schoone kunsten had hij daarom S. Lucas en de h. Catharina tot beschermheiligen; als doctor in de geneeskunde vereerde hij de Heiligen Pantaleon, Cosmas

¹⁾ Zie het verslag van 1889 pag. 11 en 18.

²⁾ Nauwkeurige beschrijving bij Clemen. I. 4. p. 98 v. v.

en Damianus en als deken van Kleef koesterde hij bijzondere devotie voor de beschermheiligen der Stifts-kerk. De beeltenissen van al de genoemde Heiligen zijn in dit monument op zinnrijke wijze saamgesteld. In het midden zweeft de allerzeligste Maagd met het Goddelijk kind, door twee Engelen gekroond. Tegenover haar voor zijn ezel zit de H. Lucas bezig haar te schilderen; hij verheft zich van zijn bankje om haar den deken — geneesheer aan te bevelen, die naast hem geknield ligt. Rechts van de groep staat de H. Catharina met zwaard en rad, terwijl rondom in de rijk ontwikkelde omlijsting de statuetten der overige Heiligen zijn aangebracht.

Het is zeker te betreuren, dat onze tijd weinig af geen zin betoont voor monumenten als het genoemde, aan hetwelk onze kunstenaars zich anders met vrucht konden inspireren; maar een ander meubelstuk der stifts-kerk kan hun tot voorbeeld dienen bij eene soort van kunstwerken, welke hun plaats in onze kerken beginnen te heroveren. Wij bedoelen de sedilia voor den celebreerenden priester en zijn diakens, tot één tegen de zuidelijke koormuur geplaatst gestoelte vereenigd. De kleefsche „Dreisitz,“ vervaardigd omstreeks het jaar 1400, is voor zoodanig gestoelte een waar model van smaak en techniek. Bij gebrek aan eene goede afbeelding laten wij hier de beschrijving volgen, welke de Heer Clemen er van geeft: „Het gestoelte wordt ingelijst door twee steenen zuiltjes, die een breed architraaf dragen, boven welken zich vroeger een schilderij bevond, vier Kleefsche vorsten voorstellend. Elke der drie zittingen is door een kruisgewelf overhuifd, dat bekrond wordt door een baldakijn met een wimberg naar de voorzijde. De wimbergen zijn met sierlijke maaswerk gevuld, hetwelk bijzonder rijk is in den middelsten. Een fijn gevoeld ornament van traliestaven dekt de rug — en zijwanden, terwijl de armleningen, zooals steeds bij de koorstoelen van den beneden — Rijn, door hond en leeuw worden bekrond. Het werk is in zijn geheel eenig; in een vlak zich bewegend maakt het den indruk van een uitgestoken houtsnijwerk.“

Om van de overige nog aanwezige oude meubels niet te gewagen, noemen wij van de nieuwere alleen twee werken van onzen medebroeder, den Heer Van der Geldt van 's Hertogenbosch: het koorgestoelte en de communiebank, die beiden van een waar meesterschap in de houtsnijkunst getuigen. Indien wij ons echter eene opmerking mogen veroorloven, dan is het deze, dat het koorgestoelte te veel, de communiebank daarentegen te weinig à jour is bewerkt. Maar zijn wij goed ingelicht, dan werd van den beeldhouwer voor het eerstgenoemde een zoo sterk doorbroken werk verlangd.

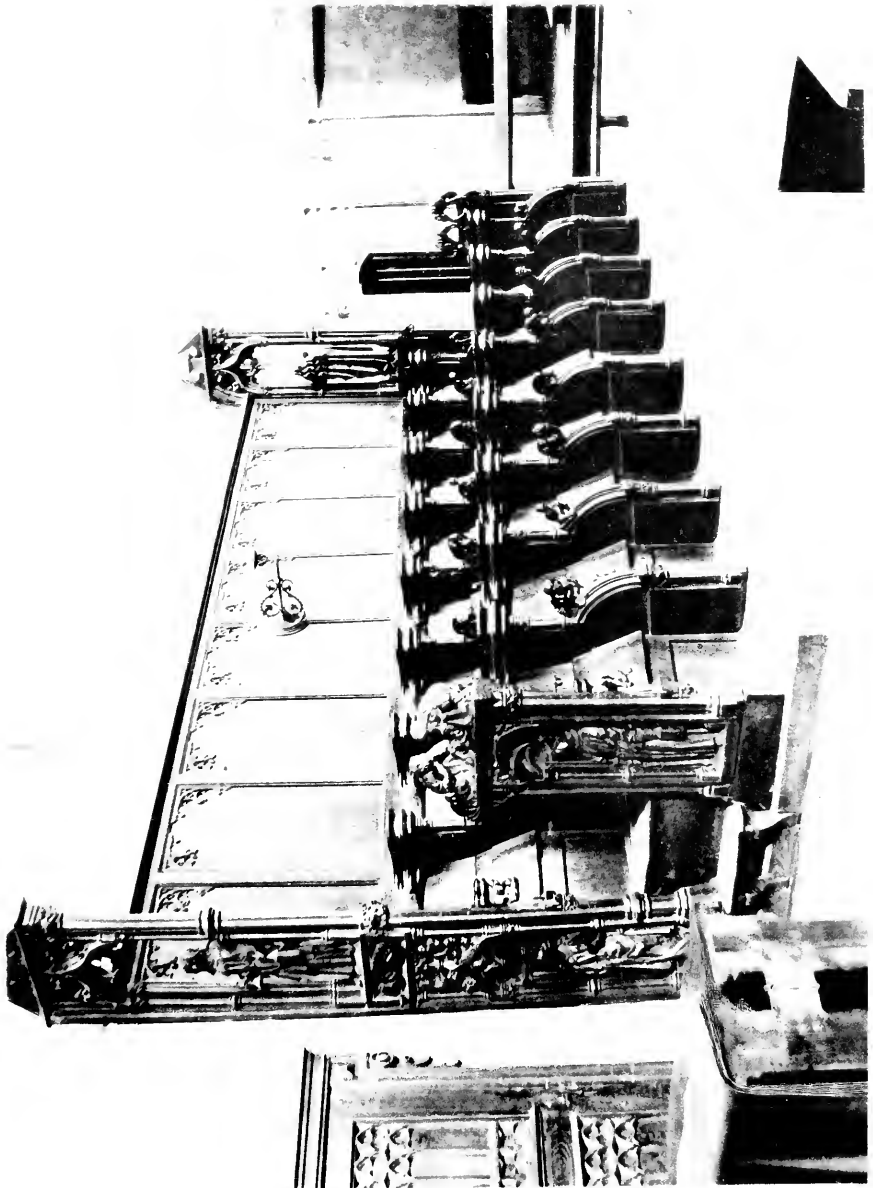
En hiermede meenen wij afscheid te mogen nemen van de Kleefsche stifts-kerk. Het was ruim tien uur geworden, toen wij naar het hotel Look terugkeerden en na onze bundeltjes te hebben gesnoerd, afscheid namen van den logementhouder, den Heer Ritter, die ons zoo wel had ontvangen. Wij togen naar de benedenstad, waar wij nog een kwartiertje besteedden aan de bezichtiging der voormalige *Minorieten-kerk*, een waar juweeltje in haar soort.

Zij is tweebeukig, lang gestrekt, hoogst sober en eenvoudig van aanleg en vormen. Vier rechthoekige gebillioende pijlers scheiden het hoofdschip van het aan de zuidzijde gelegen zijschip, dat naar het Oosten in een drieszijdig gesloten kapelletje van zeer lage verdieping eindigt. Aan de noordzijde van het koor bevindt zich de overwelfde sacristie, waarboven een oratorium, dat naar het koor geopend is. De Minorieten, die in 1291 te Kleef kwamen, hadden reeds in 1323 dit kerkje gebouwd, dat echter in de eerste helft der vijftiende eeuw eene verbouwing onderging. Het is thans eene bijkerk; de kloostergebouwen werden in 1845 door de ziekezusters van S. Clemens te Münster betrokken.

Met veel belangstelling zagen wij in de kerk twee oude meubelstukken: den kansel, een product van den rococo-tijd, overrijk, prachtig van verhoudingen, met meesterhand gesneden door Nicolaas Alberts in het jaar 1698, en het koorgestoelte. Van de kunstwerken van dien aard, welke wij op onze reis zagen, is dit zonder twijfel het merkwaardigste. Het werd vervaardigd in 1474 en is zoomede het oudste van de koorgestoelte's, welke aan den beneden-Rijn worden gevonden. Aanleg en constructie van het werk zijn in ons photogram voldoende erkenbaar; maar het zoude de moeite loonen, indien het gestoelte in détail werd gereproduceerd. Van wonderbare liefelijkheid zijn de statuetten van de h. Barbara en de h. Maria Magdalena, en in de figuren van boeren, honden, leeuwen, visschen en visschers, in de talrijke voorstellingen aan de dierenfabel ontleend, openbaren zich het krachtig realisme, de humoristische en satirieke geest en de speelsche fantasie, welke het einde der middeleeuwen kenmerken.

Van Kleef reden wij in een klein uurtje naar *Kranenburg*. Als men door de hoofdstraat van dit eenvoudig en bescheiden, om niet te zeggen armelijk stadje opwandelt naar de in het Zuidwesten gelegen S. Pieter- en Paulus-kerk, dan ziet men terstond, dat deze meer moet zijn of geweest zijn dan de parochiekerk eener noch groote noch rijke gemeente. Zij was dan ook eeuwen lang de zetel van een kapittel, en wat meer zegt, zij was en is nog een der beroemdste bedevaartskerke in de Nederrijnsche landen. Nog is het niet zoo lang geleden, dat de meeste pelgrimscharen, welke jaarlijks uit ons Vaderland naar Kevelaar trekken, hun weg plachten te nemen over Kranenburg en het miraculeuze kruis vereerden, hetwelk daar in de kerk wordt bewaard. De geschiedenis van dit crucifix is dan ook ten onzent vrij algemeen bekend: het groeide uit een boom, waarin een schaap-

herder de Paaschcommunie had verborgen, welke hij in het bewustzijn van zijn zonden niet had durven nuttigen. De stroom ven pelgrims, welke de wonderbare beeltenis kwamen vereeren, werd spoedig zoo machtig, dat de in het begin der veertiende eeuw gebouwde kerk weldra te klein bleek; zoo besloot men tot eene verbouwing en vergrooiting. Toen deze in 1436 voltrokken was, bracht hertog Adolf het kapittel van Zyfflich naar Kranenburg over.

Bij de bezichtiging van de hoogst merkwaardige kerk hadden wij Pastoor *Wesselmann* tot gids. Kundiger en voorkomender cicerone hadden wij niet kunnen begeeren. Toen ZijnEerwaarde het herderlijk ambt van Kranenburg aanvaardde, vond hij de kerk in een zeer droeven staat. Zij was niet slechts verwaarloosd en vervallen, maar wat erger is, door wanstaltige verbouwingen en toevoegsels en door barokke meubels deerlijk ontsierd. Beziel van ijver voor den luister dezer Godswoning begon pastoor *Wesselmann* weldra het werk der zuivering en herstelling met veel beleid en kracht, en — het mag gezegd — met het beste succes. Onze Deken, die reeds voor dertig jaren den interessanten bouw ook in zijn vervallen staat was komen bewonderen, stond opgetogen, toen hij zag, wat de kunstminnende herder in weinige jaren had uitgericht. Geen wonder, dat deze ons gaarne zijn heiligdom toonde en met voldoening ons waardeurend oordeel over het verrichte werk vernam.

De kerk van Kranenburg, een zuilenbasiliek van drie beuken, vertoont bij veel eenvoud, klaarheid en regelmaat in het grondplan eene even rijke als karakteristieke ontwikkeling der geledingen, zoowel uit- als inwendig. Onze Nederlandsche en Nederduitsche bouwmeesters, die geroepen worden, om parochiekerken te bouwen van niet al te groote afmetingen, zullen lang moeten zoeken, om een model te vinden, waarvan zij meer kunnen leeren.

Om aan onze medeleden, welke nog geen gelegenheid vonden, de kerk van Kranenburg te bezoeken, een denkbeeld te geven van de rijke en oordeelkundige ontwikkeling van haar buitenzijde, geven wij van het westelijk front een nauwkeurige beschrijving, welke wij grootendeels uit *Clemen's* herhaaldelijk genoemd werk ontleenen.

Aan de west-façade springt de in de kerk getrokken toren als resaliet vooruit en de sterksprekende profielen doen al de horizontale en verticale hoofdlijnen krachtig uitkomen. Zoo verkrijgt de silhouet iets scherpkantigs, terwijl de sterke en volle schaduwen in samenwerking met den warm getinten rooden baksteen en de profielen uit witten houwsteen een zeldzaam schilderachtig effect te weeg brengen. Twee herhaaldelijk zich verjongende pijlers flankeren den toren, dien naar het Westen twee beren schragen. Dezen bestaan in hun benedengedeelte uit baksteen; boven het eerste geveltje verheft zich een overhoeks geplaatste pijler uit gehouwen steen, uitlopend in een fiaal met waterspuwer; een zadeldak vormt de afsluiting van de spits. De afzettende eggen van het groote westportaal zijn in de onderste helft slechts met een eenvoudig stafwerk bekleed; de bovenste helft

daarentegen vertoont een rijker profileering van ronde staven en geulen. Ter weerszijden bevindt zich een console met baldakijn. Daarboven wordt de afsluiting van het portaal gevormd door een laat-Gothiek rankenwerk, terwijl de binnenste geul met hogels bezet is. Het portaalvenster heeft drie posten en rijke traceringen, een console met baldakijn tegen de middelpost wacht nog op de plaatsing van een beeld. De twee westelijke muren der zijschepen worden geschraagd door twee overhoeks gestelde beren. De bekroning vormt een steenen gebroken borstwering, welke aan den toren op vlakke en met neuzen bezette rondbogen, aan de hoeken op kraagsteenen rust. Om de eentonigheid der horizontale lijn te breken, is zij aan den toren een weinig in de hoogte gerukt.

Tegen de tweede verdieping van den toren zijn aan de hoeken overhoeks gestelde beren opgetrokken; twee pijlers van driehoekige doorsnede verdeelen haar in drie vlakken, welke door nissen met spitse bogen gebroken worden. In de middelste en breedste zijn twee zandsteenen vensters gezet van eigenaardigen vorm. Onder de middelnis en door den rondom de verdieping loopende wendelijst daarvan gescheiden, bevindt zich een rondvenster. Eene mutsvormige juist niet schoone houten bedaking sluit de tweede verdieping af.

De reden, waarom de bouwmeester aan de ontwikkeling der westelijke façade blijkbaar bijzondere zorg heeft gewijd, is wel niet ver te zoeken. Hoogst waarschijnlijk toch werden van de hoogte der schilderachtige gaanderij, tot welke een traptorentje in den noordwestelijken hoek van den toren een gemakkelijken toegang verleent, aan de pelgrims bij feestelijke gelegenheden de in de kerk berustende reliquieën vertoond.

De zuidelijke zijde der kerk staat in architectonische ontwikkeling ten achter bij de noordelijke en het koor. De oorzaak daarvan is, dat wij in de zuidelijke beuk de oorspronkelijke kerk hebben te zien, welke in de eerste helft der vijf tiende eeuw tot zijschip der basiliek werd verbouwd. Haar gewelfsysteem is daarom ook eenvoudiger dan dat van de hoofdbeuk en het noordelijk zijschip. Intusschen heeft de bouwmeester de zuidelijke zijde toch zoodanig weten te herscheppen, dat zij ondanks haar grooteren eenvoud met het overige in goede harmonie staat. Deze wist hij vooral daardoor te bewerkstelligen, dat hij de gebroken borstwering, welke het schilderachtig effect van het westfront zoo zeer verhoogt, langs geheel de kerk voortzette.

Eene bijzondere vermelding verdienen nog de naar het Noorden en het Zuiden gelegen portalen. Zij werden tegen het einde der vijftiende eeuw gebouwd. Het eerstgenoemde is overeenkomstig de plaats, welke het inneemt, vrij eenvoudig gehouden en blijft met zijn voorhal binnen den voorkant der twee beren, tusschen welke het zich sierlijk vlijt. Het noordelijk portaal daarentegen, hetwelk nog op zijn restauratie wacht, toont een grooten rijkdom van vormen en zijn hooge en ruime, met een stergewelf gedekte voorhal is in- en uitwendig luisterrijk versierd.

Dezelfde rijkdom van geledingen, welke men niet moede wordt aan de bui-

tenzijde der kerk te bewonderen, maakt ook haar inwendig tot een waar meesterwerk der laat-gothiek. Naar de Heer Clemen terecht opmerkt, heet de bouwmeester bij de samenstelling der pijlers blijkbaar in de groote Nederlandsche kathedralen zijn voorbeelden gezocht „Door de rijke geleding en profilering van de doorsneden aller pijlers en lijsten, zoo besluit hij zijn waardeering, door de fijne architectuur der nissen in het koor en de noordelijke voorhal staat de kerk van Kranenburg onder al de baksteengebouwen van den beneden-Rijn in de eerste lijn.” Als eene belangrijke bijzonderheid wenschen wij nog op te merken, dat het koor oorspronkelijk verlengd was tot aan het eerste zuilenpaar; eene muur, welke dezelfde grazieuse bekleeding met staven en spitsbogen versierde als het beneden gedeelte van de muren van het koorhuis nog bedekt, verbond genoemde zuilen met het koor, terwijl een doksaal ze onderling vereenigde. Nog zijn aan den voet der zuilen de sokkels aanwezig van de halpijlers, welke het doksaal flankeerden.

In de zuidelijke muur, welke het koor tot aan den pijler verlengde, stond voorheen het nog aanwezige steenen reliquieenhuisje, waarin achter ijzeren deuren het miraculeuze kruisbeeld wordt bewaard. Pastoor Westermann had de groote goedheid, ons het kruis ter vereering en bezichtiging van nabij te vertoonen. Het corpus, de armen niet uitgesloten, is blijkbaar een organisch geheel en sporen van bewerking vallen niet waar te nemen.

Tot ons leedwezen kregen wij het kruisaltaar niet te zien, hetwelk pastoor Wesselman voor eenige jaren had ontdekt, indien ons geheugen ons niet bedriegt, op de orgeltribune onder andere oude meubelstukken verscholen. Het bevond zich ten tijde van ons bezoek in het atelier van onzen medebroeder den Heer Van der Geldt, die het in samenwerking met den Heer Stummel zoude restaureeren. Naar de pastoor en de kunstenaar ons eenstemmig verzekerden, was het onmogelijk gebleken, de beschilderde krijtlaag, welke de fijnere modellering van dit Antwerpsch kunstwerk uitmaakte, te redden en te restaureeren.

Van de overige nog in de kerk aanwezige kunstwerken en meubels verdient vooral de doopvont te worden genoemd. Zij is uit een weeken steen gehouden en met een doorschijnend glazuursel overtrokken. Op een achtzijdigen sokkel verheft zich een eveneens achtzijdige schacht, die een kelkvormig bekken draagt dat versierd is met een even grazieus als oorspronkelijk reliefornament. Volgens inscriptie werd de vont vervaardigd in het jaar 1448.

Hoezeer de kerk van Kranenburg en haar schatten de reisgenooten boeide, bleek, toen het uur van het vertrek ging naderen. Zij hadden zich in kleinere en grootere groepjes in en rondom de kerk verspreid en zich zoo zeer in de bezichtiging der details verdiept, dat velen hunner niet gewaar werden, hoe Pastoor Wesselman ons in zijn huis noodigde, om nog andere kostbaarheden te zien. Van de kunstvoorwerpen die daar berusten, zijn de ivoeren snijwerken verreweg de meest belangrijke; een dyptiek, voorstellend de twee Prinsen der Apostelen, gelijk de heer Clemen verzekert, in de zesde of zevende eeuw gesneden

naar een oud-christelijk dyptichon uit de derde eeuw, een wijwatervat uit de elfde eeuw en een doos met schuifdeksel, waarschijnlijk een Byzantijnsche copie van een oud-klassiek model.

Het was bijna één uur geworden, toen wij dankbaar voor al het genotene afscheid namen van Kranenburg en zijn herder, wien wij niets beters konden wenschen dan dat hij de gelukkige voltooiing mocht zien van zijn schoone maar zware taak. Weer beklommen wij onze rijtuigen, om een uur lang als te zwelgen in het genot van een onbeschrijfelijk liefelijke natuur. Tegen tweeën bereikten wij *Berg en Daal*, waar ons onder de waranda op het terras een deugdelijk en smakelijk ontbijt wachtte. Maar meer zeker dan van de spijzen en dranken genoten wij van het prachtig panorama voor ons: een heuvelachtige voorgrond, eene weelderige vlakte daarachter, waarin bij wisselende verlichtingen de Waal telkens in zijn kronkelingen zichtbaar werd. Is het te verwonderen, dat ons de lust beкроop, om het verder gedeelte van den dag in een *dolce far niente* te slijten?

Na een drie kwartier rustens vervolgden wij toch onzen tocht. Te *Nijmegen* aangekomen restten ons nog nauwelijks twee uren ter bezichtiging der merkwaardigheden; men zal toegeven, dat die tijd te beperkt was. Wij voldeden echter aan de eischen van het program en bezochten onder geleide van den bekwamen stadsbouwmeester, den Heer *Weve*, achtereenvolgens: de St. Stevenskerk, het marktplein met de pittoreske waag, het raadhuis met zijn musea en het Valkenhof met zijn merkwaardige ruïne's. Aan de meesten onzer was dit alles niet onbekend; alleen de St. Stevens-kerk zagen velen voor de eerste maal. Wij toefden er lang genoeg, om ons te overtuigen, dat deze aan een kathedraal gelijke oude stads-kerk, wier oudste gedeelte nog romaansche vormen vertoont, onder de kerken van ons vaderland nauwelijks haar weerga vindt in rijkdom van grondplan, maar tevens dat zij vooral van buiten in een haveloozen toestand verkeert, die naar herstelling niet vraagt maar luide roept. Wat zoude van de St. Stevens-kerk te maken zijn, indien zij tot haar oorspronkelijke bestemming terugkeerde!

Liever dan te beschrijven, wat wij in twee uren tijds van Nijmegen zagen, geeft de verslaggever aan zijn lezers den raad, aan de bezichtiging van de zoo hoogst merkwaardige stad, die voor allen zoo licht te bereiken valt, zelve minstens een geheelen dag te wijden. Hij weet uit ondervinding, dat zulks de moeite loont. Wat betreft de karolingische kapel op het Valkenhof en de vraag, of zij

al dan niet moet worden gerestaureerd, verwijst hij naar het verslag van het jaar 1892, waarin men de voordracht zal vinden, welke onze Deken daarover hield.

Tegen zessen had aan het middagmaal in het hotel Ariens de laatste reünie der reisgenooten plaats. Aller gevoelens, dat zich uitte in gesprek en toasten, was, dat wij op de kunstreis van het jaar 1892 veel hadden genoten en veel geleerd.

LIJST DER DEELNEMERS AAN DE REIS:

P. Boermans. T. A. Bosman. J. Brom. A. J. van Echteld. L. Fock. H. van der Geldt. H. Geuer. J. van Gorcum. A. Hermans. G. W. van Heukelum. R. ter Horst. A. Jansen. A. Kaag. A. Kniep. J. Lindsen. W. Lunter. M. Maarschalkerweerd. O. Mengelberg. W. Mengelberg. W. Nolens. H. Poppe. W. Reijgers. Th. van Rossum. G. van Rooijen. A. Tepe. Th. Vlaming. J. Weve.

N
7810
S5
1891

Sint Bernulohus-gilde
Verslag

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
